



UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog

Kruizinga, S.F.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Kruizinga, S. F. (2011). Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 5: De NOT en de Nederlandse export

5.1 – De publiek/private organisatie van de Nederlandse uitvoer

In de decennia voor de Eerste Wereldoorlog was Duitsland, net als Nederland, steeds afhankelijker geworden van internationale handel. De Duitse landbouwproductie kon, ondanks de import van grote hoeveelheden kunstmest en veevoer, geen gelijke tred houden met de bevolkingsgroei, waardoor belangrijke levensmiddelen als zuivel, vis, vlees, eieren en plantaardige oliën in steeds grotere hoeveelheden ingevoerd moesten worden. Ook een groot aantal luxeproducten als cacao, tabak en thee, die gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw langzamerhand gemeengoed waren geworden, werd uit het (verre) buitenland aangevoerd. En tenslotte was ook de Duitse industrie sterk afhankelijk van import van grondstoffen, zoals vlas, olie, ijzererts, lijnzaad en petroleum. Tegelijkertijd was de Duitse economie ook afhankelijk van export: het Keizerrijk exporteerde bijvoorbeeld grote hoeveelheden steenkool en industrieproducten als staal en chemicaliën.¹ De Britse economische oorlogsmaatregelen en het optreden van de NOT vormden dan ook een flinke streep door de Duitse rekening; zeker na het tekenen van het *Agreement* was de rol van Nederland als Duits doorgeefluik – op de in het vorig hoofdstuk genoemde uitzonderingen na – vrijwel uitgespeeld. Tot overmaat van ramp werden in de loop van 1915 ook in andere neutrale Europese landen op de NOT-leest geschoeide instellingen opgezet.

Economische oorlogvoering, de NOT en de onverwacht lange duur van de oorlog – vrijwel niemand had aanvankelijk gedacht dat deze langer zou duren dan een paar maanden – zorgden er voor dat de economische verhouding tussen Nederland en Duitsland radicaal veranderde. Want hoe moeizamer het overzeese handelsverkeer verliep, des te belangrijker werden de handelspartners die niet van de Centralen gescheiden werden door een cordon geallieerde handelsschepen of door vijandige troepen bezet gebied. De sterk vergrote interesse vanuit Duitsland – en andere Centrale landen, zoals Oostenrijk-Hongarije – in Nederlandse handelswaren leidden tot een grote koopwoede, die zich primair richtte op landbouwproducten. Want de Entente beperkte vanaf april 1915 niet alleen de directe aanvoer van voedingsmiddelen naar Duitsland en haar bondgenoten, maar ook van veevoer, kunstmest en ander landbouwhulpstoffen uit Zuid-Amerika.² Het werd dus steeds moeilijker om de Duitse landbouwopbrengst op peil te houden, of Duitse varkens van voldoende veevoer te voorzien.³ Bovendien voerde de Centrale legers aan de ene kant druk uit op de boeren om hun productiviteit te verhogen ten bate van de veldkeuken, terwijl zij aan de andere kant diezelfde productiviteit onder druk zette. Zo had het Duitse leger een niet te stillen honger naar nieuwe dienstplichtigen, die voor een belangrijk deel van het land moesten komen, waardoor het zaaien, oogsten, melken en slachten vaak maar met halve kracht kon gebeuren. Ook in de strijd om de schaarser wordende grondstoffen voor de landbouw moest het Duitse opperbevel kiezen tussen twee kwaden: diezelfde ingrediënten

¹ Hardach, *Der Erste Weltkrieg*, 26-27; Feldman, *Army, Industry and Labor*, 54, 98; Roerkohl, *Hungerblockade und Heimatfront*, 18.

² De Duitse chemische en staal-industrie produceerde weliswaar (als bijproduct) enige kunstmeststoffen, maar lang niet voldoende om de overzeese aanvoer te kunnen vervangen.

³ Hardach, *Der Erste Weltkrieg*, 121; Ferguson, *Pity of War*, 251-252.

die de Pruisische grond een stevige vitamine-injectie moesten geven, konden immers ook worden gebruikt voor de productie van zware explosieven. Vaak werd de voorkeur gegeven aan het maken van bommen en granaten boven de beduidend minder krijgshaftige meststoffen.⁴ Ook in Duitslands voornaamste bondgenoot Oostenrijk-Hongarije, dat een belangrijk deel van zijn landbouwgrond verwoest zag door een Russische inval in het Hongaarse rijkdeel, waren tekorten in de voedselvoorziening aan het ontstaan. Conflicten tussen beide rijkdelen over de verdeling van voedsel en een bijzonder ineffectief distributieapparaat zorgden er voor dat vooral in het Oostenrijkse deel schaarste en gebrek aan de meest basale bestaansmiddelen ging heersen.⁵

Om hun steeds magerder wordende dieet aan te vullen, gingen de Centralen dus op hamstertocht in de aan Duitsland en Oostenrijk-Hongarije grenzende neutrale landen. De Nederlandse regering stelde zich hier al enkele weken na het uitbreken van de oorlog tegen in het geweer, om te voorkomen dat het land helemaal zou worden leeggegeten. In dit hoofdstuk zal ik laten zien hoe zij dat deed, en welke – tot nu toe sterk onderbelichte, maar cruciale – rol de NOT daarin speelde.⁶ De aanvankelijk harmonieuze samenwerking liep echter stuk, met verstrekkende gevolgen voor zowel de verhouding tussen NOT en regering, de interne verhoudingen binnen het steeds groter en ingewikkelder wordende geheel van Crisisinstellingen, als ook binnen de Trustmaatschappij zelf. Ook de verhouding tussen de NOT en de Centralen, vooral de Duitse regering, speelt een belangrijke rol in dit hoofdstuk. Ik zal laten zien waarom Duitsland zich niet verzette tegen de oprichting van de NOT en zelfs overwoog nauw met haar samen te werken, maar ook waarom de Duitse regering zich toch langzamerhand afkeerde van de Trustmaatschappij en haar invloed op het Nederlandse regeringsbeleid actief ging bestrijden.

5.2 – De Rijks Centraal Bureaus

Terwijl België in augustus 1914 werd overspoeld door een overmacht aan Duitse soldaten, vond in Nederland een invasie van een heel andere orde plaats. Hordes Duitse handelslieden verdrongen zich om kamers te boeken in hotels in Nederlandse steden, met als opdracht alles te kopen wat men thuis weer verkopen kon. Rusland, Frankrijk, Groot-Brittannië en hun bondgenoten en overzeese gebiedsdelen waren sinds het uitbreken van de oorlog voor Duitse en Oostenrijkse handelaars niet meer toegankelijk, handelsverkeer in Duitse schepen was door de Geallieerde vloot onmogelijk gemaakt, en er was dus dringend behoefte om plotseling onbereikbaar geworden goederen te vervangen. De Duitse regering ondersteunde deze koopwoede van harte door alle protectionistische maatregelen, die zij voor de oorlog getroffen had om de Duitse landbouw tegen te grote concurrentie uit het buitenland te

⁴ Chickering, *Imperial Germany*, 32-35, 41-44, 46; Roerkohl, *Hungerblockade und Heimatfront*, 317; Chambers, *War behind the War*, 151-152; 545 aldaar voetnoot 59; Frey, 'Deutsch-niederländische Wirtschaftsbeziehungen', 100.

⁵ Okey, *Habsburg Monarchy*, 382, 385.

⁶ Van Manen besteedt er in haar gedenboek maar twee, wel zeer algemene, bladzijden aan (Van Manen, *NOT II*, 60-61). Ook Treub, die een stuk uitgebreider op de problematiek ingaat, noemt de rol van de NOT niet (Treub, *Oorlogstijd*, 39-75). Hetzelfde geldt voor Peereboom Voller, *Distributiewetgeving*, 20-28.

beschermen, in één klap in te trekken.⁷ Daardoor maakte vooral de Nederlandse landbouwsector binnen een tijdsspanne van enkele weken een radicale transformatie door: werd voor het uitbreken van de oorlog een behoorlijk deel van de Nederlandse landbouwproducten nog in Groot-Brittannië verkocht⁸, na augustus 1914 verdwenen vrijwel alle Nederlandse groenten, fruit, zuivel en vlees over de Duitse grens. Niet alleen konden de oude klanten aan de overzijde van de Noordzee niet meer opboksen tegen de prijzen die hun Duitse en Oostenrijkse concurrenten wilden betalen, maar zij hadden ook nog het extra nadeel dat transport over zee in oorlogstijd onzekerder, gevaarlijker en (daarom) duurder was dan naar het gemakkelijk per spoor of rijnlichter bereikbare Duitsland.⁹

De koopmansinvasie vanuit het oosten dwong de Nederlandse regering al in de eerste oorlogsweken tot het nemen van maatregelen. Het gevaar bestond namelijk dat de Duitsers alle goederen zou weggapen voor de neuzen van de legerleiding, die proviand moest inkopen voor het mobiliserende leger. Om te voorkomen dat het Nederlandse leger in deze kritieke tijd zonder plunje en proviand kwam te zitten, werd op 3 augustus 1914 de Levensmiddelenwet aangenomen, die ook in hoofdstuk 2 al kort behandeld is. Dankzij deze wet kreeg de regering de bevoegdheid om bij Koninklijk Besluit de uitvoer van bepaalde artikelen te verbieden.¹⁰ Onmiddellijk werden er KB's uitgevaardigd die uitvoer van legerbenodigdheden (inclusief voedsel voor de Stellingen van de Vesting Holland) en goud (in verband met de kredietcrisis van begin augustus 1914) strafbaar maakten.¹¹ Daarbij kreeg de regering nog enkele instrumenten in handen om prijsopdrijving en het vasthouden van voorraden tegen te gaan, om zo te voorkomen dat de legerleiding door speculanten zou worden tegengewerkt. Om de Duitsers niet te zeer te ontrieven en om er voor te zorgen dat voor 3 augustus 1914 gesloten contracten gewoon uitvoerbaar bleven, werd de Levensmiddelenwet op 15 augustus aangevuld met de bepaling dat de regering uitzonderingen op haar eigen regel mocht toestaan. Het Ministerie van Oorlog, dat toezag op de bevoorrading van de troepen, kon een uitvoervergunning afgeven waardoor ten uitvoer verboden goederen toch de grens mochten passeren.¹²

Mede dankzij de uitvoerverboden kon de mobilisatie worden afgerond zonder dat het leger gebrek leed. Maar de Duitse koophonger was nog lang niet gestild, zeker nadat geallieerde maatregelen op zee het steeds moeilijker maakte om contrabandegoederen van overzee naar Nederland (en van daar naar Duitsland) te vervoeren. Dit dreef prijzen van Nederlandse goederen, die als vervanging konden dienen, op en putte voorraden uit. Basislevensmiddelen als aardappelen en melk dreigden daardoor voor de economisch zwakkere groepen in de samenleving onbetaalbaar te worden. Treub, toen nog minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, stelde zijn collega Nicolaas Bosboom van Oorlog half

⁷ Smidt, *De regulering*, 104; Frey, 'Deutsch-niederländische Wirtschaftsbeziehungen', 97.

⁸ Zie hoofdstuk 1.

⁹ BNA FO 368/1026, 48407: Johnstone aan Grey, 14 september 1914 no. 120 Commercial, Confidential, met bijgevoegd een 'Memorandum' van Oppenheimer, n.d. Cf. Smidt, 'Export van landbouwartikelen', 105-106.

¹⁰ Kraaijestein, 'Lokale noden', 64-66; Volksmaars, 'In-, uit- en doorvoer', 87-88. De wet staat in zijn geheel afgedrukt in *Uitvoerverboden*, 3-5.

¹¹ Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 11-12; Smidt, *De regulering*, 9; Peereboom Voller, *Distributiewetgeving*, 20.

¹² Bekrachtigd per KB op 28 augustus 1914 (*Staatsblad* 432).

augustus 1914 daarom voor om hem een beslissende stem te geven in het uitvaardigen van uitvoerverboden.¹³ Mocht de voorraad van een bepaald landbouwproduct dan te laag of de prijs er van te hoog worden, dan kon hij de grens tijdelijk sluiten voor uitvoer. Zo werden in de loop van augustus en september een aantal uitvoerverboden afgekondigd, die vaak na enkele weken weer werden ingetrokken.¹⁴ Het voortdurende gegoochel met uitvoer zorgde echter voor een zeer onstabiele prijsontwikkeling. Bovendien kwamen veel Nederlandse producenten in de problemen omdat hun orders afhankelijk werden van de voor hen vaak volstrekt willekeurige afkondiging en intrekking van uitvoerverboden. Er moest iets anders gevonden worden, vond ook minister Treub, om ondanks de verstoringen in de marktwerking zowel de Nederlandse exporteconomie zo goed en zo kwaad als dat kon in stand te houden als voldoende producten van eigen bodem in het land te houden om de bevolking te voeden.¹⁵

Treub deed zijn bijnaam 'Minister Voorwaarts' opnieuw eer aan door ook voor deze kwestie binnen een mum van tijd met een oplossing te komen die zowel exporteurs, producenten als consumenten in Nederland tevreden moest stellen. De aanleiding voor zijn interventie was een dreigend tekort aan suiker. Groot-Brittannië haalde voor augustus 1914 het merendeel van haar suiker uit Rusland en Duitsland, maar beide landen waren door de oorlogstoestand onbereikbaar geworden.¹⁶ Rietsuiker uit Java kon een deel van het tekort opvullen, maar de Britten wilden meer en begonnen ook op Nederlandse kleigrond gekweekte suikerbieten, en de daaruit gewonnen bietsuiker, op te kopen. Van Duitse concurrentie hadden ze geen last: de Centrale landen produceerden zelf genoeg suiker. Om te voorkomen dat de Britten alles opkochten en er voor eigen gebruik geen suiker meer overbleef, werd op 7 augustus 1914 een uitvoerverbod uitgevaardigd. Maar al snel trokken de suikerproducenten aan de bel: er werd in Nederland namelijk meer suiker geproduceerd dan de binnenlandse markt moest opnemen, en zij waren dus bang hun productie te moeten inkrimpen en mensen te ontslaan. Maar het uitvoerverbod weer opheffen zou ook voor scheve gezichten zorgen. De Britten waren namelijk vooral geïnteresseerd in ruwe, ongeraffineerde suiker, waardoor Nederlandse suikerraffinaderijen flinke inkomsten zouden mislopen en op hun beurt mensen moeten ontslaan. Nu was de werkloosheid door de Britse aanhoudingen op zee in de eerste oorlogsmaanden toch al sterk gestegen en Treub, de verantwoordelijk minister, was vastbesloten het aantal werklozen niet nog verder te laten oplopen.¹⁷

Treub ging daarom met de drie betrokken partijen (exporteurs, producenten en raffinadeurs) om tafel zitten en presenteerde hen een plan om export mogelijk te maken zonder de raffinage buiten spel te zetten én zonder dat Nederland binnen de kortste keren opnieuw zonder suiker zou komen te zitten. Exporteurs zouden uitvoervergunningen voor suiker krijgen, mits zij een wekelijks vastgesteld percentage daarvan tegen maximumprijzen

¹³ Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 12-13.

¹⁴ Smidt, 'Export van landbouwartikelen', 108.

¹⁵ Zie een toespraak van Treub, gehouden op 26 augustus 1914, in de Tweede Kamer. Deze toespraak is integraal afgedrukt in de *Nieuwe Courant*, 27 augustus 1914. Cf. Treub, *Oorlogstijd*, 55.

¹⁶ Voogd, 'Brusselsche suikerconventie'.

¹⁷ De *Nieuwe Courant* van 27 augustus 1914 bevat een verslag van een toespraak van Treub in de Tweede Kamer, waarin hij belooft zich extra in te zetten voor het behoud van werkgelegenheid.

ter beschikking zouden stellen aan de regering, die het zou gebruiken om de Nederlandse consument van voldoende en goedkope suiker te voorzien. Van de hoeveelheid suiker die niet voor Nederlandse consumptie nodig was, werd bovendien bepaald dat voor een bepaald deel alleen uitvoervergunningen zouden worden vergeven als de suiker in Nederland geraffineerd zou worden. Een speciale commissie, die bestond uit vertegenwoordigers van alle drie de betrokken belangengroepen, werd verantwoordelijk gemaakt voor de uitvoering van de regeling, maar de uiteindelijke beslisbevoegdheid bleef aan de regering voorbehouden. Eind september werd de uitvoer van suiker, volgens de regels van dit nieuwe systeem, hervat.¹⁸

Het succesvolle suikerexperiment kreeg al snel navolging. Op 26 en 29 oktober 1914 werd de uitvoer van boter en kaas namelijk eerst verboden, om daarna gereguleerd te worden via een systeem dat vrijwel identiek was aan de regeling die met de suikerheren getroffen was. Voor zowel boter als kaas werd een 'Rijks Centraal Bureau' opgezet, waarbinnen vertegenwoordigers van de belanghebbenden bij productie, bewerking en uitvoer samenkwamen om toe te zien op de beschikbare voorraad voor binnenlands verbruik en de distributie daarvan naar de Nederlandse consument. Deze bureaus vielen formeel onder het ministerie van LNH, maar kenden een grote mate van zelfstandigheid: ze mochten bijvoorbeeld zelf bepalen of en aan wie er uitvoerlicenties afgegeven werden, waarbij een evenwichtige samenstelling van de bureaus (idealiter een eerlijke afspiegeling van de verschillende belangen binnen de sector) moest waken tegen vriendjespolitiek. Juist die zelfstandigheid zal de minister sterk hebben aangesproken. Zijn eigen staf was al meer dan overbezet door alle nieuwe taken die hij kreeg toebedeeld als gevolg van de oorlogsomstandigheden, en de mogelijkheid om prijsbeheersing en export van levensmiddelen uit te besteden was daarom bijzonder aantrekkelijk. Bovendien misten Treubs ambtenaren vaak de vereiste technische kennis: in het geval van de suikerexport moest bijvoorbeeld berekend worden welk percentage van de exportsuiker geraffineerd moest worden om volledige werkgelegenheid te garanderen. Tenslotte wilde de minister voorkomen dat hij de uitgifte van bepaalde uitvoerlicenties in de Kamer zou moeten uitleggen. Door dit aan de Bureaus over te laten kon hij critici simpelweg verwijzen naar de belanghebbenden zelf. En mochten er serieuze misstanden geconstateerd worden, redeneerde Treub, kon hij altijd nog sleutelen aan de samenstelling van de Bureaus. Posthuma, die Treub opvolgde na zijn verhuizing naar Financiën, zette het beleid van zijn voorganger gewoon door, zoals blijkt uit tabel 5.1.¹⁹

Tabel 5.1: De Rijks Centraal Bureaus, 1914-1915

Instellingsdatum	Naam
23 september 1914	Commissie van advies bij de uitvoering van de te nemen maatregelen in zake de gedeeltelijke opheffing van het uitvoerverbod van suiker
26 oktober 1914	Rijks Centraal Bureau voor de uitvoer van kaas
29 oktober 1914	Rijks Centraal Bureau voor de uitvoer van boter

¹⁸ Treub, *Oorlogstijd*, 45-47; *Verslagen* vol. VII, 9-10.

¹⁹ Treub, *Oorlogstijd*, 65-67, Smidt, *De regulering*, 11-12; Peereboom Voller, *Distributiewetgeving*, 26; *Rijks Centraal Bureau voor den Uitvoer van Kaas*, 1-2; *Verslagen* vol. X, 65-66.

8 maart 1915	Per 8 maart 1915 werd de Rijkszuivelinspecteur te Leiden belast met de uitvoer van de regelingen voor de export van kunstspijsvetten, producten van runder- en varkensvet uit het buitenland afkomstig, en van andere dierlijke vetten. De Rijkszuivelinspectie functioneerde voor deze landbouwproducten dus als Rijks Centraal Bureau.
27 maart 1915	Rijks Centraal Bureau tot regeling van den afzet van varkens en varkensvleesch
10 april 1915*	Rijks Centraal Bureau tot regeling van den uitvoer van aardappelen
16 juni 1915	Rijks Centraal Bureau tot regeling van den uitvoer van pluimvee
21 augustus 1915	Per 21 augustus 1915 werd de secretaris van de Nederlandsche Tuinbouwraad belast met de uitvoer van de regelingen voor de export van groenten en peulvruchten. De Tuinbouwraad functioneerde voor deze landbouwproducten dus als Rijks Centraal Bureau.

* Tot begin 1915 werd de aardappelexport geregeld via de Directie van den Landbouw van het ministerie van LNH. Het Rijksbureau werd na de aardappeloogst op 15 juni 1915 weer opgeheven, zodat het overschot aan niet-houdbare aardappelen snel en efficiënt kon worden uitgevoerd. Bovendien was het prijspeil van aardappelen in de Centrale landen door de overvloedige oogst gedaald.

Bron: Soer, *Aardappelendistributie*, 47-50; Gruythuysen, *Inventaris archieven crisisinstellingen*, 171-220; Smidt, *De regulering*, 15-16.

Maar al snel dwongen overwegingen van diplomatieke aard de regering om tóch een actievere rol te gaan spelen in het uitvoerbeleid dan Treub had voorzien. Het ministerie van Buitenlandse Zaken werd namelijk overspoeld met klachten uit Berlijn en Wenen over schijnbare Nederlandse willekeur bij het uitvaardigen van uitvoerverboden en het vergeven van vergunningen. De Duitse regering beschuldigde de Nederlandse ervan veel te weinig welwillendheid te tonen in de onderlinge handelsrelaties, en dreigde met economische tegenmaatregelen. Ook de Entente hield de Nederlandse uitgifte van exportlicenties in de gaten, en verweet Loudon juist dat door de al te vrijgevig afgifte van exportlicenties de Nederlandse uitvoerverboden volstrekt illusoir gemaakt zouden worden. Exportbeleid raakte dus direct aan de Nederlandse neutraliteitspolitiek en Loudon wilde daarom ook een stem hebben in de uitvoerregulering.²⁰ Resultaat van Loudons voorstel was de vorming van de zogeheten Interdepartementale Commissie, waarin afdelingschefs alle departementen die betrokken waren bij de export (naast LNH en Buitenlandse Zaken ook Financiën, het departement dat de douane aanstuurde, en Oorlog, dat de bevoorrading van leger en stellingen in de gaten moest houden) vanaf begin november 1914 wekelijks bijeenkwamen.²¹

Posthuma betrok naast de belanghebbenden en de Interdepartementale Commissie bovendien nog een derde partner bij de exportregeling: het Koninklijk Nationaal Steuncomité 1914²², in het bijzonder zijn twee commissies waarin respectievelijk landbouwers en industriëlen samenkwamen om particuliere initiatieven ter ondersteuning

²⁰ NA 2.05.23/665: Loudon aan Treub, 27 oktober 1914.

²¹ Dagboek Van Aalst, 10 november 1914, 116-117.

²² Zie hoofdstuk 2, paragraaf 2.

van de economische politiek van de regering te bespreken en zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen.²³ Deze twee subcommissies waren begin 1915 verzelfstandigd als de Commissie voor de Voeding van Mensch en Dier, onder leiding van J.T. Linthorst Homan, en de Nijverheidscommissie, met prof. I.P. de Vooyo aan het hoofd.²⁴ Posthuma had bij zijn aantreden al beloofd dat hij geen besluiten op landbouwgebied zou nemen zonder dat de betreffende organisaties zouden worden geraadpleegd²⁵, en hij lijkt dezelfde houding aan te hebben genomen wat betreft de industrie. De beide Subcommissies kregen dan ook een belangrijke adviserende taak in de exportpolitiek. Ze gaven bijvoorbeeld advies over welke artikelen uitgevoerd konden worden, de stand van werkgelegenheid, voorraden en prijzen, en soms deden ze zelfs voorstellen voor het invoeren van uitvoerverboden.²⁶

5.3 – Austausch

Net als de Nederlandse vroeg en kreeg de Duitse regering bij de organisatie van de oorlogseconomie hulp van het zakenleven. Industrieel Walther Rathenau organiseerde bijvoorbeeld de *Kriegsrohstoffabteilung* (KRA), waarin fabrikanten en legerleiding samenwerkten om de productie van oorlogsmateriaal en de aanschaf van grondstoffen daarvoor optimaal in te stellen op de behoeften van het leger.²⁷ Ondertussen ontwierp Albert Ballin, directeur van de *Hamburg Amerika Linie*, plannen voor de georganiseerde aankoop van voedsel in het buitenland. Want hoewel er na het uitbreken van de oorlog nog bepaald geen hongersnood heerste, had de Duitse regering verzuimd om voldoende voorraden aan te leggen. En de Duitse handelaars die zich over het nabije neutrale buitenland hadden verspreid, kochten vooral die goederen waaraan onmiddellijk gebrek of behoefte was, of waarmee veel geld te verdienen viel. Ballin wilde juist inkopen doen met het oog op de langere termijn, zodat het Duitse volk ook na de eerste oorlogsweken zo min mogelijk zou hoeven te lijden onder tekorten of prijsstijgingen.²⁸ Omdat de scheepvaart van Duitsland naar de VS toch stil lag, bood hij het Duitse ministerie van Binnenlandse Zaken zijn kantoren en zelfs een deel van zijn personeel aan om dienst te doen als centrale inkoopdienst; een aanbod dat met graagte geaccepteerd werd. De organisatie en

²³ Koninklijk Nationaal Steuncomité 1914, 7-11.

²⁴ Ritter, De donkere poort I, 174-5; *Documenten voor de economische crisis* III, 1-8; Treub, *Herinneringen*, 309-311; Van der Mandere, 'Twee belangrijke crisislichamen', 205-207.

²⁵ NA 2.19.120/608: Bestuursvergadering Koninklijk Nederlandsch Landbouw Comité, 22 oktober 1914. Tijdens deze vergadering merkte voorzitter Linthorst Homan op dat Posthuma, in tegenstelling tot zijn voorganger Treub, de plechtige belofte had gedaan dat hij 'in 't vervolg geene beslissingen meer genomen zouden worden over zaken, die in nauw verband stonden met den belangen van den Landbouw, zonder vooraf het Landbouw Comité of vertegenwoordigers van vakverenigingen op landbouwgebied te hebben geraadpleegd'.

²⁶ Beide commissies verstrekten Posthuma nog tijdens de oorlog een officieel rapport van hun geschiedenis en werkwijze. NA 2.06.079/851: Nijverheidscommissie aan Posthuma, 20 oktober 1916, met bijgevoegd een ongetiteld en ongedateerd stuk over de werkzaamheden van de Nijverheidscommissie; NA 2.06.079/756: Handgeschreven ongedateerd rapport (ca. 1917) over de werkzaamheden van de Commissie voor de Voeding van Mensch en Dier.

²⁷ Chickering, *Imperial Germany*, 32-40; Feldman, *Army, Industry and Labor*, 45-52.

²⁸ Hij was één van de eersten die rekening hield dat de oorlog ook tot in de winter van 1915 zou kunnen duren, en wilde daarom bijvoorbeeld ook producten kopen (zoals Nederlandse eieren) die in de zomer van 1914 nog niet, maar na enige maanden wél schaars zouden kunnen worden. Cecil, *Albert Ballin*, 215-218

financiering van al deze aankopen werden al snel te veel voor Ballin c.s., en daarom werd eind december 1914 besloten tot een drastische reorganisatie. Ballins privé-organisatie werd omgevormd tot de *Zentral Einkaufs Gesellschaft GmbH* (ZEG), waarin naast het Duitse Rijk ook verschillende Bondsstaten en enkele grote bedrijven deelnamen. De nieuwe organisatie werd in Berlijn gevestigd, zodat het ministerie van Binnenlandse Zaken strikter toezicht kon houden. In de Raad van Bestuur van de ZEG zetelden de *crème de la crème* van de Duitse zakenwereld: Ballin zelf, kolen- en staalmagnaat Hugo Stinnes, Eberhard Freiherr von Bodenhausen-Degener namens spoorweg- en wapenfabrikant Friedrich Krupp AG en Carl Melchior, firmant van de bank M.M. Warburg & Co.²⁹

De oprichting van de ZEG vormde een eerste stap naar intensievere Duitse overheidsbemoediging met de handel met de neutralen, haar entree op de Nederlandse markt bewees dat er nog een lange weg te gaan was. Want hoewel Ballin graag had gezien dat zijn organisatie het absolute monopolie zou krijgen over alle staatsinkopen, liet de bureaucratische structuur van het Duitse Rijk dat in de praktijk niet toe. Elk Duits legercorps had bijvoorbeeld zijn eigen *Intendantur* die onafhankelijk opereerde van legerleiding of ministerie, en deze richtten eigen privé-inkooporganisaties in. Bij haar inkoopacties in Nederland kreeg de ZEG dus concurrentie van het leger zelf. Daarnaast gingen ook vertegenwoordigers van Duitse steden en deelstaten zelfstandig op koopjesjacht in het buurland, evenals vertegenwoordigers van het Duitse Rode Kruis, én van al hun tegenhangers uit bondgenoot Oostenrijk-Hongarije (waar de duale staatsstructuur werd doorgetrokken in de oorlogsorganisatie, resulterend in aparte instellingen voor beide Rijkshelften). Bovendien werden al deze instanties ook nog eens concurrentie aangedaan door de vrije sector, inclusief een omvangrijke tussenhandel.³⁰ De koopwoede en de grote onderlinge concurrentie resulteerde zo in een alsmaar stijgend prijspeil. Tot overmaat van ramp stonden veel Nederlandse verkopers op betaling in guldens, waardoor al rond de herfst van 1914 de koers van de *Reichsmark* tegenover de gulden sterk begon te dalen, zoals blijkt uit tabel 5.2 hieronder.³¹

Tabel 5.2 – De koers van de Duitse, Oostenrijks-Hongaarse, Britse en Franse munteenheden ten op zichte van de Nederlandse gulden, juli-november 1914

	RM. 100	100 Kr.	Fr. 100	£1
Juli 1914	59,15	50,10	48,14	12,12
Augustus 1914	59,10	49,50	50,50	12,25
September 1914	56,60	46,25	48,00	12,15
Oktober 1914	54,75	44,00	47,00	11,85
November 1914	52,50	42,00	47,75	11,99
Daling juli-november	12,2	16,2	1	2

²⁹ *Mitteilungen der Zentral-Einkaufs-Gesellschaft* no. 1., 7-9; Skalweit, *Kriegsernährungswirtschaft*, 17-21; Facius, *Wirtschaft und Staat*, 78-80.

³⁰ *Mitteilungen der Zentral-Einkaufs-Gesellschaft* no. 1., 6; Skalweit, *Kriegsernährungswirtschaft*, 21.

³¹ Bundesarchiv, Zwischenarchiv Dahlwitz-Hoppegarten [ZDH], Zentral-Einkaufs-Gesellschaft [ZEG] 811, 238-242: Von Hartogensis aan Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken Clemens von Delbrück, 30 november 1914 [HAS].

in %				
------	--	--	--	--

Bron: Vissering & Westerman Holsteijn, 'The Effect', 84-86; Schoepp, *Wisselkoersen*, 94-96. In de eerste maanden van 1914 steeg de Duitse en Oostenrijkse vraag naar Nederlandse goederen veel sneller dan omgekeerd het geval was. De onderlinge concurrentie en de eis om in gulden te betalen droegen verder bij aan een steeds hogere koers van de gulden ten opzichte van de *Reichsmark* en de Oostenrijks-Hongaarse kroon: de *Reichsmark* verloor in de periode juli-november 1914 bijvoorbeeld 12,2% van haar relatieve waarde ten opzichte van de gulden, de Franse franc en het Britse pond slechts respectievelijk 1 en 2%.

De Duitse politiek was op de hoogte van de relatieve waardevermindering van de Duitse *Reichsmark* in Nederland, maar concentreerde zich voorlopig op een andere uitdaging: het lospeuteren van zoveel mogelijk exportvergunningen van de Nederlandse regering. Zo hadden Duitse inkooporganisaties hun oog laten vallen op partijen tin, dat onder beheer van de Nederlandse regering in Indië gedolven werd en waarvan zich bij het uitbreken van de oorlog een bescheiden voorraad in Nederland bevond.³² De Duitse industrie kon dat tin goed gebruiken, maar de Nederlandse regering weigerde voorsnog aan Duitsland te verkopen. Bij deze en andere handelszaken werd de Duitse regering in Nederland vertegenwoordigd door haar gezant te Den Haag. Felix von Müller, die deze post sinds 1907 vervulde, was echter een bedaagde, nogal ouderwetse diplomaat, met weinig gevoel voor (of interesse in) de handelspolitiek.³³ Het idee dat de Duitse vertegenwoordiging in Nederland de boel maar liet versloffen drong zelfs door tot in de opiniepers, waar de komst van de Britse handelsattaché Francis Oppenheimer, nota bene van Duitse afkomst, en zijn intieme omgang met Nederlandse politici en zakenlieden scherp gecontrasteerd werden met de Duitse passiviteit.³⁴ Om Oppenheimers vermeende wurggreep op de Nederlandse zakenwereld te doen keren besloot het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken in november 1914 zélf ook een handelsattaché naar Den Haag te sturen: Victor *Freiherr* (baron) Von Hartogensis.³⁵ Deze Nederlands-sprekende Duitser (Von Hartogensis had enkele jaren in Leiden gestudeerd) moest bij aankomst concluderen dat de Duitse pers het bij het rechte eind had. In een, door het Nederlandse leger afgeluisterd, telefoongesprek met Von Müller, liet hij zich in niet mis te verstane bewoordingen uit over de situatie: 'Die Schweine verdienen hier Millionne [sic], Deutschland ist wirklich schwach und kurzsichtig gewesen.'³⁶

³² Idenburg en De Graeff, 'Nederlandsch-Indië', 389.

³³ Richard von Kühlmann, die Von Müller begin 1915 zou opvolgen, omschrijft zijn voorganger in zijn autobiografie als 'ein kultivierter Kunstkenner, selbst ein Virtuose auf dem Klavier und Autorität in Protokoll- und Zeremonienfragen' (Kühlmann, *Erinnerungen*, 415, cf. 281). Von Müllers berichtgeving over de handelszaken beperkten zich tot droge, feitelijke informatie aangevuld met veel roddels en ongesubstantieerde geruchten, zonder commentaar of voorstellen voor verbetering van de Duitse economische positie in Nederland. In Duitse zakenkringen werd daarover steen en been geklaagd. BPNL IV, doc. nr. 342, 325-326: Gevers aan Loudon, 10 maart 1915.

³⁴ Bijvoorbeeld *Kölnische Zeitung* 11 en 12 december 1914. De *Nieuwe Courant* van 15 december 1914 citeert uitgebreid uit een aantal grote Duitse krantenartikelen van soortgelijke strekking.

³⁵ De voornaam van Von Hartogensis is ontleend van de website van het "Institut Deutsche Adelforschung" [home.foni.net/~adelforschung2/portefeuille02.htm, bezocht 26 oktober 2010].

³⁶ NA 2.02.05.02/906: Opperbevelhebber van de Nederlandse Land- en Zeemacht C.J. Snijders aan Cort van der Linden, 12 november 1914 no. 176, 'Zeer Geheim. Persoonlijk', met bijgevoegd 'Verzameling van eenige

Von Hartogensis zat echter niet bij de pakken neer, en probeerde in de weken na zijn komst de Duitse officiële informatie- en organisatieachterstand in te halen. Hij stuurde een uitgebreid memorandum naar Berlijn waarin hij aandrong op de vorming van “inkoopcorporaties”, waarin de verschillende Duitse en Oostenrijks-Hongaarse kapers op de Nederlandse kust zouden samenwerken. Zo zou de onderlinge concurrentie worden teruggedrongen, met lagere prijzen en een stabielere wisselkoers als gevolg. Daarbij wilde hij een soort permanent ruilsysteem creëren waarbij Duitse uitvoerlicenties werden geruild tegen Nederlandse, in de hoop dat dit tot meer toeschietelijkheid van Nederlandse zijde zou leiden.³⁷

Omdat er zoveel moeilijkheden waren met tin, besloot Von Hartogensis daarvan een soort testcase te maken. Hij sprak met onder andere Treub, Posthuma en Van Aalst over de mogelijkheid om het Nederlands-Indisch tin (door de NHM voor regeringsrekening gedolven) te kopen. De Nederlandse regering bleek bereid het tin uit te voeren ‘als contrapraestatie voor het verlenen hunnerzijds van consenten tot uitvoer van voor de Nederlandsche nijverheid hoognoodige goederen’, maar had wel besloten, om neutraliteitskwesaties te voorkomen, de koopwaar in drie gelijke delen aan Frankrijk, Duitsland en Zwitserland te verkopen.³⁸ Von Hartogensis probeerde via Van Aalst de Nederlandse regering van dit onzalige plan af te brengen, door er op te wijzen dat de Zwitsers alleen ‘sneeuw van den Mont-Blanc’ in ruil zouden kunnen aanbieden en de Fransen via Groot-Brittannië zoveel tin konden krijgen als ze wilden: alleen van Duitsland zouden dus voor Nederland nuttige compensaties te krijgen zijn. De Nederlandse regering zwichtte voor dit argument, en J.C.A. Everwijn, chef van de afdeling Handel van het ministerie van LNH, werd aangewezen om met Von Hartogensis te onderhandelen over een uitruil. Everwijn en Posthuma waren echter vastbesloten om voor het tin de hoofdprijs te vragen en eisten daarom, tot grote frustratie van Von Hartogensis, meer en meer Duitse goederen als compensatie voor de tinuitvoer.³⁹

Dit alles beloofde weinig goeds voor Von Hartogensis’ gedroomde harmonisering van het Duits-Nederlandse handelsverkeer. Na van Everwijn voor de zoveelste keer een langere verlanglijst met Duitse compensatiegoederen te hebben gekregen, stapte hij gefrustreerd op Van Aalst af (die als NHM-president belanghebbende was bij de verkoop van tin, en voor

gedeelten uit afgeluisterde telefoongesprekken tusschen den Duitschen consul te Rotterdam, Dr. Gneist (A) en den Duitschen Gezant te 's-Gravenhove (B)', n.d. Het geciteerde fragment komt uit een telefoongesprek gehouden op 10 november 1914. Informatie over Von Hartogensis uit Dagboek Van Aalst, 14 november 1914, 39-40.

³⁷ ZDH ZEG/ 811, 238-242: Von Hartogensis aan Von Delbrück, 30 november 1914; ZDH ZEG/129, 186-189: ZEG aan Wilhelm Cuno, hoofd van de *Reichsgetreidestelle*, 5 mei 1915. Interessant genoeg koesterde het Belgische *Generalgouvernement* (de civiele Duitse bezettingsmacht in België) soortgelijke plannen: Bundesarchiv, Abteilungen Potsdam [BAP], Reichsamt des Innern [RdI], 18539, 49-94: Notulen van de vergadering van de *Wirtschaftskommission bei dem Generalgouverneur in Belgien*, 13 en 21 januari 1915 [HAS].

³⁸ NA 2.02.05.02/134, no. 188: Notulen ministerraad 22 december 1914.

³⁹ NA 2.21.261/60: telegram Von Hartogensis aan Du Bois (Duitse handelaar in zoutzuur uit Frankfurt am Main), 30 november 1914; NA 2.06.001/5573: Von Müller aan Posthuma, 3 januari 1915 J. nr. 32; idem: Verslag van Everwijn, 4 januari 1915; idem: Posthuma aan Loudon, 12 februari 1915, afd. Handel no. 2905, met bijgevoegd Von Hartogensis aan Posthuma, 25 januari 1915; idem: Everwijn aan Von Hartogensis, 20 januari 1915; NA 2.05.23/663, 34561: Loudon aan Posthuma, 30 december 1914 afd. IIb no. 36229; idem, 31639: Loudon aan Posthuma, 30 november 1914, afd. IIb no. 32692. Citaat van Von Hartogensis uit Dagboek Van Aalst, 22 december 1914, 51.

tussenpersoon tussen Von Hartogensis en de betrokken ministeries van LNH, Buitenlandse Zaken en Koloniën speelde) en liet deze weten dat Duitsland overwoog het spel even hard mee te gaan spelen. Berlijn zou namelijk, aldus Von Hartogensis, uitvoerverboden willen uitvaardigen voor alle grondstoffen en fabriekaten die Nederland uit Duitsland nodig had (kolen, ijzer, staal, chemicaliën en machines), en alleen uitvoervergunningen willen uitschrijven als Den Haag zich wat schappelijker zou opstellen.⁴⁰ Everwijn dreigde op zijn beurt met een uitvoerverbod voor alle Nederlandse goederen als Berlijn niet op zijn eisen zou ingaan. Daarop liet Von Hartogensis weten dat verder onderhandelen zinloos was en hij maakte zich op om zijn opdracht in Berlijn terug te geven. Zijn regering had ondertussen, als extra drukmiddel, de langs de Belgische kust richting Groot-Brittannië varende schepen “Zaanstroom” en “Batavier V” door de Duitse marine naar het bezette Zeebrugge laten slepen, waar de lading in beslag genomen en de bemanning zonder pardon op de trein naar Nederland werd gezet.⁴¹

De moeizame besprekingen over de ‘Austausch’ van exportvergunningen werd zo voor de Nederlandse en de Duitse regering een bijzonder groot probleem. Niet alleen leverden ze politieke moeilijkheden op (met de aanhouding van de twee Nederlandse handelsschepen als voorlopig dieptepunt), maar het gevaar bleef levensgroot dat beide partijen de uitvoer van steeds meer goederen afhankelijk zouden maken van compensaties. Dat zou niet alleen de bilaterale handel steeds meer bemoeilijken, maar een Duitse exportstop van goederen die voor de Nederlandse industrie van levensbelang waren (kolen en staal, bijvoorbeeld) zou een economische ramp betekenen. Voor Duitsland gold bovendien dat de concurrentie die de verschillende opkopers uit Centrale landen elkaar aandedden in de aankoop van goederen die nog wel “vrij” (wegens voldoende voorraad in Nederland) of gereguleerd (middels een Rijks Centraal Bureau) waren, de prijzen steeds verder deden stijgen. Begin april 1915 waarschuwde Von Hartogensis zijn regering nogmaals voor de desastreuze gevolgen van het gebrek aan Centrale samenwerking. Hij schreef bang te zijn dat, zodra de eerste Nederlandse oogsten eind van die maand binnengehaald en op de markt gebracht zouden worden, de Duitse en Oostenrijkse stormloop op de Nederlandse santenkraam in een nog hogere versnelling zou worden gezet, met alle gevolgen van dien: hogere prijzen en een steeds ongunstiger wisselkoers.⁴² Tot overmaat van ramp was er inmiddels ook een derde probleem gerezen in de Nederlands-Duitse handelsbetrekkingen: de druk die de Entente op Nederland uitoefende om te voorkomen dat bepaalde goederen

⁴⁰ Dagboek Van Aalst, 21 december 1914, 50-51; 22 december 1914, 51-52. Cf. NA 2.02.05.02/906: Snijders aan Cort van der Linden, 12 november 1914, no. 176, ‘Zeer Geheim. Persoonlijk’, met bijgevoegd ‘Verzameling van eenige gedeelten uit afgeluisterde telefoongesprekken tusschen den Duitschen consul te Rotterdam, Dr. Gneist (A) en den Duitschen Gezant te ’s-Gravenhage (B)]’, n.d.

⁴¹ Zie Visser, ‘Zaanstroom’. De aanhouding van de “Zaanstroom” en de “Batavier V” kreeg internationale bekendheid (zie bijvoorbeeld *New York Times*, 22 maart 1915), omdat voor het eerst een neutrale bemanning door een belligerent werd aangehouden en vervolgens vastgezet. Van Aalst schreef in zijn dagboek dat deze aanhouding verband hield met de exportproblematiek (Dagboek Van Aalst, 20 maart 1915, 118), en het feit dat Duitsland in de dagen ook de uitvoer van kolen naar Nederland tegenhoudt, lijkt te bevestigen dat het hier om repressailles gaat. *Documenten voor de economische crisis* III, III, 1-8. Voor meer informatie over de aanhouding van de “Zaanstroom”, zie Moojen, *Hollandsche Stoomboot Maatschappij* vol. 1, 43-45.

⁴² BAP Rdl/4460: Gneist aan Von Bethmann Hollweg, 12 april 1915 [HAS].

in handen van hun vijanden zouden vallen. Daardoor werd de NOT als een nieuwe gesprekspartner in de Nederlands-Duitse onderhandelingen betrokken.

5.4 – Een ‘Duitse regeling’

De oprichting van de NOT was niet aan Berlijn en de Duitse vertegenwoordigers in Nederland voorbij gegaan. Von Hartogensis was bij de Commissie voor den Nederlandschen Handel op de thee geweest en had daar, naast de ‘Austausch’-problematiek, ook de – toen nog op handen zijnde – oprichting van de Trustmaatschappij besproken. De details van de onderhandelingen met Oppenheimer en de Britse en Nederlandse regeringen werden uiteraard verzwegen, en Van Aalst beschreef de Trustmaatschappij als een uitgesproken neutraal initiatief, dat bedoeld was om Nederlandse bedrijven aan overzeese goederen te helpen, niets meer en niets minder. Misschien, zo spiegelde hij Von Hartogensis voor, konden Duitsland en zijn bondgenoten ook gebruik maken van de NOT en zo voorkomen dat contrabande in geallieerde landen zou belanden?⁴³

Dit verzoek is minder onlogisch dan het wellicht op het eerste gezicht lijkt. Want het Geallieerde voorbeeld om middels Orders in Council de lijst met contrabandegoederen fors uit te breiden, was op enige afstand gevolgd door de Centralen.⁴⁴ Zo verklaarde de Duitsland op 22 oktober 1914, in navolging van Groot-Brittannië, koper en lood tot conditionele contrabande. Op 17 november volgde hout, vijf dagen later zwavel en zwavelzuur (producten van de Duitse chemische industrie) en op 15 december aluminium en nikkel.⁴⁵ Voordat Berlijn toe zou staan dat deze goederen naar Nederland werden door- of uitgevoerd, wilde zij – net als eerder Groot-Brittannië – van minister Loudon garanties dat deze contrabandegoederen niet via Nederland in handen van de vijand zouden belanden. En, net als eerder Groot-Brittannië, kreeg Berlijn deze garantie niet. Wat Loudon aan de Britten had geweigerd, kon hij natuurlijk moeilijk aan de Duitsers toestaan, zodat er al snel gebrek aan (onder andere) hout en zwavelzuur dreigde te ontstaan.⁴⁶ De oprichting van de NOT kon echter uitkomst bieden, dacht Loudon, en hij stuurde begin januari 1915 dan ook een nota aan de Duitse regering waarin hij de NOT van harte aanbeval: als de Duitse regering contrabandegoederen aan de Trustmaatschappij zou consigneren, zou deze er voor zorgen dat ze alleen gebruikt zouden worden in Nederland of worden doorgevoerd naar Centralen of neutralen.⁴⁷

⁴³ Van Manen, *NOT I*, 77-78.

⁴⁴ Zolang er nog hoop was op een stevig diplomatiek protest van de VS tegen de Britse “wijzigingen” in de Declaratie van Londen bleven de Duitse contrabandelijsten 1 op 1-kopieën van het desbetreffende artikel in de Declaratie, maar toen het duidelijk was dat de Britse regering door zou gaan op de ingeslagen weg besloot Duitsland het voorbeeld te volgen.

⁴⁵ 'Contraband of War, June 1915', 37-42.

⁴⁶ Hoewel de Nederlandse regering van enkele ingevoerde contrabandegoederen, zoals graan, petroleum en koper, het gebruik in Nederland garandeerde, was Loudon daartoe alleen overgegaan om acuut gebrek te voorkomen. Kennelijk was het gebrek aan hout eind 1914 nog niet zo groot als dat aan petroleum en koper was geweest. Van Manen, *NOT I*, 86; Vandenbosch, *The Neutrality of the Netherlands*, 236-237; Van Dorp, 'Handel en Nijverheid', 224.

⁴⁷ NA 2.05.23/766, 4983: Loudon aan Gevers, 6 januari 1915 no. 26; NA 2.05.23/839, 20984: Nota Gevers aan von Jagow 13 januari 1915 no. 273, bijgevoegd in Gevers aan Loudon, 21 mei 1915 no. 4983/1616.

De vraag was echter of Duitsland wel bereid zou zijn om van de Trustmaatschappij gebruik te maken. Het feit dat de naam van Oppenheimer in de Duitse pers was genoemd in connectie met de heren van de Commissie voor den Nederlandschen Handel, van waaruit de NOT was voortgekomen, deed weinig goeds vermoeden, maar Von Hartogensis, zo verklaarde deze begin januari 1915 tegenover Everwijn, zag het helemaal zitten.⁴⁸ De NOT zelf trof, mede op verzoek van Loudon, voorbereidingen om haar aandacht uit te breiden naar contrabandegoederen die niet van overzee (lees: door de Britse blokkade), maar over land (lees: uit of door Duitsland) in Nederland zouden worden ingevoerd.⁴⁹ Een akkoord tussen Duitsland en de NOT, als pendant van de 'Engelsche regeling', had voor de NOT en de Nederlandse regering namelijk alleen maar voordelen. Duitse contrabande zou zonder een door Loudon verfoeide officiële regeringsgarantie kunnen worden ingevoerd, en een officiële Duitse erkenning van en aansluiting bij de Trustmaatschappij zou een impliciete erkenning inhouden van de noodzakelijkheid om met belligerenten – dus ook met de Entente – afspraken te maken over invoer en verwerking van ingevoerde goederen.

Maar hoewel Von Hartogensis met Van Vollenhoven en Van Aalst om de tafel was gaan zitten om tot zo'n akkoord te komen⁵⁰, en er zelfs een proeve van een 'Duitse regeling' werd opgesteld (feitelijk een kopie van de afspraken met Groot-Brittannië van december 1914)⁵¹, bleef het vanuit Berlijn angstvallig stil. Pas vijf maanden na Loudons NOT-aanbeveling van begin januari 1915 kwam er een officieel antwoord op het verzoek van de minister. De lange stilte had drie belangrijke redenen. Allereerst, zo verklaarde *Ministeraldirektor* Hermann Johannes van de Handelsafdeling van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken⁵², was er het nodige wantrouwen gerezen tegen de NOT die een formeel akkoord onmogelijk maakte. De Duitse regering wilde best geloven dat de Trustmaatschappij, ondanks het feit dat deze 'haar ontstaan te danken had aan de bemoeiingen van den Engelschen Handelsattaché', een neutrale en ook voor Duitsland nuttige instelling was. Maar de pers en een belangrijk deel van de Duitse zakenwereld koesterden een groot wantrouwen tegen "Oppenheimers Trustmaatschappij", en dus kon van een officiële erkenning van de NOT en een 'Duitse regeling' geen sprake zijn.⁵³

⁴⁸ NA 2.06.001/5573: Verslag van Everwijn, 4 januari 1915. Volgens Everwijn sprak Von Hartogensis 'met veel lof' over de NOT.

⁴⁹ NA 2.06.079/1238: UC 15 januari 1915, 32. In verband met een mogelijk akkoord tussen Duitsland en de NOT moesten de statuten van de NOT worden aangepast. Aan artikel 2, waarin het doel van de vennootschap wordt uitgelegd, werd de volgende frase toegevoegd: 'Zij [de NOT] is voorts bevoegd aan Nederlandsche kooplieden en Nederlandsche vennootschappen van koophandel haar tusschenkomst te verleenen voor aanvoer van goederen van oorlogvoerende landen, die deze slechts laten uitvoeren onder voorwaarde, dat zij niet naar een hun vijandelijk land worden uitgevoerd.' 2.06.097/1402: UC aan alle aandeelhouders van de NOT, 16 januari 1915; idem, 26 januari 1915, met bijgevoegd 'Voorgestelde wijziging in de statuten der Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij'. Cf. Treub, *Oorlogstijd*, 329; Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog II*, 87.

⁵⁰ NA 2.06.079/1238: UC 12 januari 1915, 28-29; UC 26 maart 1915, 169-170.

⁵¹ NA 2.06.097/1229: 'Duitse Overeenkomst', n.d. Deze overeenkomst kwam er op neer dat elk goed dat door de Duitse regering tot contrabande verklaard was aan de NOT kon worden geconsigneerd die zou instaan voor gebruik in Nederland en doorvoer zou beperken tot neutrale landen

⁵² Zie 'Johannes, Hermann'.

⁵³ NA 2.05.23/839, 20984: Gevers aan Loudon, 21 mei 1915. De originele aanbevelingsbrief van Loudon ten bate van de NOT is bij deze brief gevoegd (Gevers aan de Duitse Staatssecretaris voor Buitenlandse Zaken,

Bovendien waren de al meermalen genoemde onderhandelingen over een “Zwitserse” NOT, waarin de gehate Francis Oppenheimer (die in zijn hotel in Bern continu geschaduwd werd door Duitse geheim agenten) een hoofdrol speelde, in volle gang. Duitsland wilde zijn positie tegenover de Zwitserse regering niet verzwakken door de Trustmaatschappij officieel te erkennen. Tenslotte had de Duitse regering eerst de resultaten van de duikbootoorlog op de Anglo-Franse houdgreep op neutrale scheepvaart willen afwachten. Die resultaten waren echter teleurstellend, en hadden bovendien geleid tot geallieerde ‘reprisals’. De NOT was de Britten en de Fransen daarin tegemoet gekomen. En hoewel details van de overeenkomst van april 1915 tussen de Entente en de Trustmaatschappij natuurlijk niet bekend waren gemaakt, spraken mededelingen van de Uitvoerende Commissie in de Nederlandse pers, waarin ze het doel van de Subcommissie A uitlegden en aangaven dat voortaan alle overzeese goederen behalve Indische koffie, kina en tabak en mediterrane fruit aan haar geconsigneerd moesten worden, voor zichzelf.⁵⁴

Het feit dat de Trustmaatschappij kennelijk de Geallieerden de helpende hand bood bij het afknippen van de hele Duitse im- en exporthandel viel bij de Centrale regeringen uiteraard niet in goede aarde. Van Aalst hamerde er echter continu bij Von Hartogensis op dat de Centralen zonder de NOT oneindig slechter af zouden zijn. Zo had de NOT belangrijke concessies losgepeuterd ten bate van de Duitse handel: via de Subcommissie A was nog een behoorlijke Duitse uitvoer mogelijk (vooral het uitstel van executie voor goederen gekocht voor 1 maart 1915 had Duitse exporteurs ruime kansen geboden om nog flink wat af te zetten in de VS en andere overzeese buitenlanden), en dankzij de bemoeienissen van de Trustmaatschappij bleef het mogelijk om bepaalde Indische goederen en mediterrane fruit naar Duitsland door te voeren. En zelfs als de Trustmaatschappij dat niet geheel onbaatzuchtig voor elkaar had gebokst, aldus Van Aalst, dan moesten Duitse regering, pers en publiek goed bedenken dat zonder de NOT Nederland geen overzeese grondstoffen voor haar landbouw zou kunnen krijgen. En juist dankzij die grondstoffen was Nederlandse export naar Duitsland überhaupt mogelijk: het Nederlandse boerenbedrijf kon immers niet overleven zonder Chileense en Amerikaanse hulpstoffen in de vorm van veevoer en kunstmest. En waar dacht Berlijn wel niet dat het meel waarmee broden voor de bezette Belgische bevolking gebakken werden, vandaan kwam? Over de pro-Geallieerde en anti-Duitse houding die de NOT in zijn geheel, en hem persoonlijk, werd toegedacht, was Van Aalst daarbij tegenover Von Hartogensis opmerkelijk openhartig:

[W]at mij persoonlijk betreft, waarvan hij zegt, dat ik Deutschlandfeindlich zou zijn, wil ik hem wel zeggen, dat ik alleen Deutschlandfeindlich ben in zooverre, dat ik onzen nationalen handel en onze ontwikkeling in nationalen zin alleen door Deutschland sedert

Gottlieb von Jagow, 13 januari 1915 no. 273). Oppenheimer verhaalt in zijn autobiografie over zijn avonturen met Duitse spionnen in Zwitserland (Oppenheimer, *Stranger Within*, 253).

⁵⁴ In een advertentie in Nederlandse dagbladen van 17 april 1915 maakte de Uitvoerende Commissie bijvoorbeeld bekend dat alle overzeese goederen, behalve koffie, kina, tabak en zuidvruchten vervoerd per KNSM, aan haar geconsigneerd moesten worden om een veilige overtocht over de Noordzee te garanderen (bijvoorbeeld *Het Volk*, 17 april 1915). Ook wanneer de NOT de aanvoer van bepaalde goederen moest stilzetten, werd middels een advertentie gewaarschuwd (bijvoorbeeld *NRC* 23 mei 1915, Ochtendblad). En tenslotte was de oprichting en het doel van de Subcommissie A werd per openbare advertentie aan het grote publiek meegedeeld (bijvoorbeeld *Nieuwe Courant*, 17 april 1915 Ochtendblad).

*jaren heb zien bedreigd en daarom Duitschen invloed steeds bestrijd, doch dat ik steeds een voorbeeld heb genomen aan Duitse energie en doorzettingskracht en juist daarom met Duitschers in conflict komen moet en niet met andere naties, die zich tot nu toe goedig, zowel door Duitschers als Hollanders handelsterrein lieten afnemen. Duitsland moet vrienden zoeken en wij zijn volkomen bereid te helpen, doch eerst aansluiting bij N.O.T.*⁵⁵

Von Hartogensis en de Duitse consul in Amsterdam C.H. Cremer leken het in ieder geval met Van Aalst eens te zijn dat aansluiting bij de Trustmaatschappij ook voor Duitsland nuttig was: een door hen samen geschreven artikel in het *Berliner Tageblatt* over de NOT herhaalde Van Aalsts argumenten haast woord voor woord.⁵⁶ Maar één belangrijk argument waarom de NOT bij de handel met Duitsland betrokken moest worden had Van Aalst wijselijk niet genoemd: het leek er namelijk op dat de Duits-Nederlandse bilaterale handel en de afspraken die de NOT met de Entente over de invoer van overzee gemaakt had elkaar zouden gaan bijten, met potentieel zeer ernstige gevolgen.

5.5 – Subcommissie B

Begin januari 1915 had het Amsterdams Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf bij minister Posthuma aangeklopt om hem te wijzen op een dreigend gebrek aan koperkabel. Het bedrijf had geprobeerd de kabels uit Groot-Brittannië te importeren, maar de Britse regering had wegens dreigend tekort een uitvoerverbod uitgevaardigd. Niet voor één gat te vangen nam Posthuma contact op met Berlijn: kon zij wellicht wat voor het Elektriciteitsbedrijf betekenen? De Duitse regering wilde Posthuma best ter wille zijn, en stelde een ruil voor: Duitsland zou het gevraagde eindproduct leveren als Nederland in ruil de voor die fabricatie benodigde ruwe koper zou uitvoeren. Dat was een probleem, want Loudon had koper op aandringen van de Britten aan de Nederlandse regering laten consigneren en een uitvoerverbod uitgevaardigd⁵⁷: tóch uitvoeren naar Duitsland zou dus voor een ernstig conflict met de Britten zorgen. Posthuma besloot daarom de Duitsers geen koper maar koperafval aan te bieden, dat strikt genomen niet onder het uitvoerverbod wil maar wel bruikbaar genoeg om er elektriciteitskabels van te maken.⁵⁸ Hoewel het hier niet om uitvoer in de enge zin van het woord ging, maar om veredelingsverkeer (het koperafval onderging een bewerking in Duitsland en kwam daarna in de vorm van kabel weer terug in Nederland) reageerden de Britten als door een wesp gestoken.⁵⁹ Toen de Nederlandse regering een

⁵⁵ Dagboek Van Aalst, 5 maart 1915, 106-107, citaat op 107. Cf. NA 2.06.079/1240: RvB 26 oktober 1915, 662

⁵⁶ *Berliner Tageblatt* 8 november 1915, avondblad. Het artikel wordt toegeschreven aan Von Hartogensis (NA 2.05.23/839, 54507: Gevers aan Loudon, 8 november 1915 no. 18761/6031, maar in de Uitvoerende Commissie wordt gemeld dat Cremer er aan zou hebben meegeschreven (NA 2.06.079/1241: UC 23 november 1915, 133). Van Aalst noteerde daarbij in zijn dagboek, naar aanleiding van een gesprek met Von Hartogensis, dat deze oorspronkelijk nog enthousiaster van toon was geweest, maar al te positieve opmerkingen over de NOT waren door 'de censuur' geschrapt waren. Dagboek Van Aalst, 15 november 1915, 194.

⁵⁷ Zie hoofdstuk 2, paragraaf 8.

⁵⁸ BNA FO 382/213, 6604: Johnstone aan Grey, 15 januari 1915 no. 54 Commercial; idem, 12448: Johnstone aan Grey, 30 januari 1915 no. 128 Commercial, met bijgevoegd een 'Memorandum', n.d., van Loudon.

⁵⁹ BNA FO 382/213: 15131/15: Grey aan Johnstone, 15 februari 1915 no. 101 Commercial.

kleine maand later ook nog, in ruil voor Duitse exportlicenties, door de regering ingevoerd veevoer wilde doorsluizen naar het oosten, meldde een briesende Oppenheimer zich bij Everwijn, chef van de afdeling Handel van Posthuma's ministerie, en eiste een publicatie waarin de regering luid en duidelijk verklaarde dat er na dit incident nooit meer regeringsveevoer zou worden uitgevoerd.⁶⁰

De Nederlandse regering koos in beide gevallen uiteindelijk eieren voor haar geld: de bewuste veevoerpublicatie volgde nog geen 24 uur na Oppenheimers tirade, en op aandringen van Van Aalst en Van Vollenhoven werd het uitvoerverbod van koper, overigens pas *ex post facto*, uitgebreid tot koperafval. Maar deze symptoombestrijding loste het kernprobleem niet op: er zou voortaan bij uitvoer naar Duitsland rekening moest worden gehouden met afspraken gemaakt met de Entente over invoer.⁶¹ En aangezien de regelingen daarover voor het overgrote merendeel niet met de Nederlandse regering, maar met de NOT gemaakt waren (en na het koper- en veevoerincident eiste de Britse regering consignatie van bijna alle voorheen aan het adres van de regering verzonden goederen als petroleum en koper aan de Trustmaatschappij⁶²) moest deze op één of andere manier betrokken worden bij het uitvoerbeleid. Probleem was echter dat de Nederlandse regering officieel stond op de letter van het internationaal recht, en daarom in haar uitvoerverboden- en licentiebeleid alleen rekening kon houden met binnenlandse behoefte en prijspeil, niet met de wensen van een particuliere organisatie als de Trustmaatschappij. Het moet voor Loudon dan ook heel prettig zijn geweest dat zowel voor het politieke hoofdpijndossier van de onderlinge Nederlands-Duitse handel (die steeds meer leek te verzanden in wederzijdse dreigementen) als voor de noodzaak rekening te houden met NOT-afspraken bij het bepalen van het exportbeleid in één klap een oplossing werd gevonden.

Deze vond haar oorsprong in een Duits algeheel exportverbod voor kolen, cokes en briketten, dat Berlijn begin maart 1915 afkondigde. Dat hoefde niet het einde te betekenen van kolenexport naar neutralen, aldus een officiële mededeling van het Duitse Gezantschap in Den Haag aan minister Loudon. Er was namelijk een *Zentralstelle für Ausfuhrbewilligungen* opgericht, die de afgifte van uitvoerlicenties zou beoordelen. Deze Zentralstelle zou in haar licentiebeleid, voor zover mogelijk, tegemoetkomen aan de kolenbehoeften van neutralen, mits Nederland en haar onzijdige kompanen op hun beurt ook rekening hielden met de Duitse belangen bij het bepalen van hun exportbeleid. Het uitvoerverbod moest dan ook geïnterpreteerd worden als een uitnodiging aan Nederland en de overige neutralen om te beloven in principe een welwillende houding aan te nemen ten aanzien van het verlenen van uitvoervergunningen, zodat Duitsland hetzelfde kon doen.⁶³ Het was dus kiezen of delen, en Loudon koos in zijn zorgvuldig en uiterst diplomatiek opgestelde antwoord voor het laatste:

⁶⁰ BNA FO 382/205, 24328: Oppenheimer aan Crowe, 25 februari 1915.

⁶¹ BNA FO 382/213, 18194: telegram Johnstone aan Grey, 16 februari 1915 no. 98 Commercial; idem, 20482: telegram Johnstone aan Grey, 20 februari 1915 no. 111 Commercial, idem, 21058: telegram Johnstone aan Grey, 22 februari 1915 no. 116 Commercial.

⁶² BNA FO 382/205, 24328: Oppenheimer aan Crowe, 25 februari 1915, met aantekening van Wiliam Garnett (Contraband Department), 3 maart 1915.

⁶³ Dat blijkt ook uit NA 2.06.001/5573: Loudon aan Posthuma, 29 juni 1915 afd. II no. 26331, met bijgevoegd Gevers aan Loudon, 24 juni 1915 no. 6207/2065 en Aide-mémoire van Gevers voor het Auswärtiges Amt, 18 juni 1915. In de twee laatstgenoemde documenten wordt duidelijk dat de Nederlandse regering de oprichting

*Le Gouvernement de la Reine apprend avec satisfaction ces bienveillantes intentions qui répondent entièrement à sa ligne de conduite inspirée du désir de ne soumettre le commerce entre les deux pays à aucune mesure restrictive qui ne soit dictée par la nécessité de pourvoir aux besoins de la propre populations.*⁶⁴

Voor Loudon zullen politieke overwegingen een hoofdrol hebben gespeeld bij het bepalen van zijn positie. De “Zaanstroom” en “Batavier V” waren aangehouden en met man en muis naar bezet België gesleept, en Loudon wilde ongetwijfeld voorkomen dat er nog meer Nederlandse schepen zouden worden opgebracht of (erger nog) getorpedeerd door de Duitse duikboten. Nu Loudon aan de ene kant Berlijn had beloofd zo min mogelijk beperkingen aan het wederzijdse handelsverkeer op te leggen, maar aan de andere kant zijn goedkeuring had verleend aan de nieuwe afspraken van de NOT met de Britse regering van april 1915 (die de mogelijkheden voor doorvoer van overzeese import nog verder beperkten) is het, hoewel hiervan geen papieren spoor in de archieven te vinden is, mijns inziens waarschijnlijk dat hij bij Posthuma heeft aangeklopt om een manier te vinden de NOT informeel te betrekken bij het exportlicentie-beleid, om te voorkomen dat de strengere regeling met Groot-Brittannië en de door Duitsland afgedwongen welwillendheid in de bilaterale handel elkaar zouden gaan bijten.⁶⁵

Institutioneel kreeg de samenwerking van regering, NOT en de andere partners in het Nederlandse exportverkeer vorm in de oprichting van een samenwerking tussen twee formeel onafhankelijke commissies. Vanuit de NOT werd speciaal voor dat doel de Subcommissie B opgezet, die een – mede met het oog op het wantrouwen jegens de Trustmaatschappij in Duitsland – zo *Deutschfreundlich* mogelijk gezicht kreeg. A.G. Kröller, in Duitse officiële en handelskringen bepaald geen onbekende, werd tot voorzitter benoemd en door ook zijn zakenvrind Willem Westerman een belangrijke rol te geven kreeg de Subcommissie B bovendien een uitgesproken “Rotterdams” tintje. Ernst Heldring, die zich uiterst kritisch had uitgelaten over de “overgave” van de Uitvoerende Commissie aan de Britten, mocht nu uit de eerste hand meemaken dat de NOT ook met Duitsland onderhandelde. Lang hield Heldring het overigens niet vol: rond december 1915 kreeg hij een zenuwzinking die hem het werken onmogelijk maakte, en waar hij pas eind april 1917 zou herstellen. Hij werd niet vervangen.⁶⁶ Tenslotte werd Linthorst Homan als ‘uitvoerend lid’ aan de subcommissie B toegevoegd. Linthorst Homan - telg van een oud en invloedrijk Gronings-Drents geslacht (zijn vader was Commissaris van de Koningin in Drenthe, een

van de *Zentralstelle* beschouwd als een verkapte Duitse uitnodiging om een 'ruilsysteem' te organiseren en tot een 'gematigde compensatiepolitiek' over te gaan.

⁶⁴ NA 2.06.001/5573: Loudon aan Posthuma, 16 maart 1915 afd. II no. 10611, met bijgevoegd Aide-mémoire Duits Gezantschap, 10 maart 1915 en het Nederlandse antwoord daarop (Aide-mémoire Loudon voor Duits Gezantschap, 16 maart 1915 afd. II no. 10611). Het citaat is afkomstig uit het laatstgenoemde document.

⁶⁵ Volgens Harm Anton Smidt (Smidt, *De regulering*, 22-23) zou het initiatief van J. Th. Linthorst Loman, voorzitter van de Commissie voor de Voeding van Mensch en Dier, zijn gekomen. Marc Frey (Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 150) noemt in deze context juist de naam van Von Hartogensis. Beide historici leggen echter niet uit waarom zij denken dat ofwel Linthorst Homan, ofwel Von Hartogensis verantwoordelijk zou zijn voor het betrekken van de NOT bij de onderhandelingen over het uitruilen van uitvoervergunningen.

⁶⁶ De Vries (red.), *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, I, 56, 203, 205.

functie die hij zelf vanaf oktober 1917 ook zou gaan vervullen) – was voorzitter van het Nederlandsch Landbouwcomité, een officieel door de regering erkende koepelorganisatie van verschillende boerenbonden uit alle provincies, sectoren en religieuze gezindten.⁶⁷ Hij zou moeten functioneren als verbindingslijn tussen de NOT-ers en de agrarische sector, een wereld waarin de Trustmaatschapij-bestuursleden zelf bepaald niet thuiswaren.⁶⁸ De Subcommissie B⁶⁹ vormde samen met de Interdepartementale Commissie (bestaande uit topambtenaren van Buitenlandse Zaken, LNH, Oorlog en Financiën) en afgevaardigden van de Subcommissie voor de Voeding van Mensch en Dier en de Nijverheidscommissie de Commissie voor het Handelsverkeer met het Buitenland (CHB), met Kröller aan het hoofd. Formeel hadden alleen de leden van de Subcommissie B stemrecht in de CHB, de overigen waren slechts toehoorder of adviseur.

Naar buiten toe werd de CHB – wier structuur in schema 5.1 hieronder grafisch is weergegeven – in zijn geheel gepresenteerd als een NOT-commissie, waartoe handelaren die problemen ondervonden met het importeren van goederen waarop een buitenlands uitvoerverbod rustte, zich konden wenden. Die commissie zou dan proberen een consent tot uitvoer voor de bewuste goederen te verkrijgen. Tegelijkertijd liet de Nederlandse regering weten dat voortaan elke aanvraag voor een Nederlands uitvoerconsent aan de Nijverheidscommissie (voor industriële goederen of grondstoffen) of de Commissie voor de Voeding van Mensch en Dier (voor landbouwproducten) gezonden kon worden: zij zouden die aanvragen dan verder afhandelen, waar nodig in overleg met het ministerie van LNH. De op het oog vrij strikte scheiding tussen regeringsverantwoordelijkheid – voor een deel gedelegeerd naar beide commissies – en de NOT was echter een volstreekte fictie. Achter de schermen kwamen namelijk alle aanvragen voor zowel Nederlandse uitvoerconsenten en buitenlandse invoerlicenties samen in het NOT-pand Amaliastraat 2 te Den Haag. Daar werd er door alle leden van de CHB over vergaderd. De vraag of betrokken partijen formeel wel of geen stemrecht hadden deed in de praktijk niet ter zake: pas als alle aanwezigen het eens waren werden besluiten genomen. De aanwezigheid van de NOT-ers betekende dat goederen onder Trustgaranties ingevoerd of waartegen om politieke redenen bezwaar bestond niet uitgevoerd konden worden. De Commissie voor de Voeding van Mensch en Dier en de Nijverheidscommissie hielden de behoeften van de Nederlandse landbouw en industrie aan buitenlandse grondstoffen en goederen in de gaten, en inventariseerden de behoeften van de Nederlandse bevolking om te bepalen hoeveel er van bepaalde goederen mocht worden uitgevoerd. Bestond er voor specifieke landbouwproducten al een Rijks Centraal Bureau (en daarvan zouden – zie tabel 5.1 – er tot september 1915 continu nieuwe van worden opgericht), dan speelde de relevante Subcommissie (meestal de eerstgenoemde) voor tussenpersoon tussen het bewuste bureau en de CHB.⁷⁰ Naast de

⁶⁷ Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1913*, 370; Manders, *Agrarisch positief*, 11, 25-27.

⁶⁸ Dik en Vleer, *Linthorst Homan*, 114. Naast de hierna genoemde leden had de Subcommissie ook een secretaris, A. de Groot. Keller, *Crisiscommissies*, 37.

⁶⁹ Ter officiële aankondiging van de oprichting werd een advertentie in de Nederlandse dagbladen geplaatst. Zie bijvoorbeeld *Het Centrum*, 10 mei 1915.

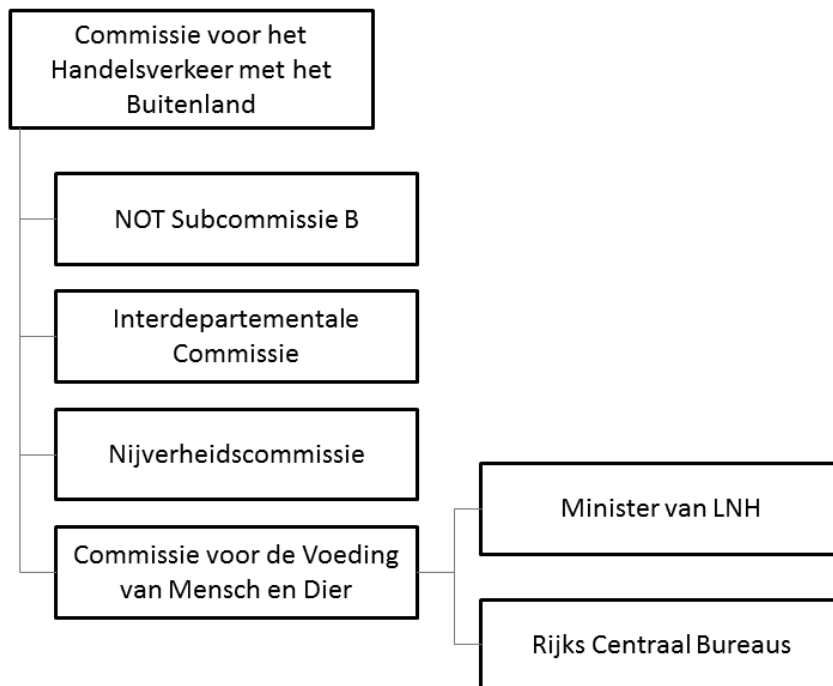
⁷⁰ De informatie in deze en de vorige paragraaf is ontleend aan NA 2.06.079/1405: Linthorst Homan aan Joost van Vollenhoven, 15 mei 1915, met bijgevoegd een “interne” en een “externe” beschrijving van de werkwijze van de Commissie voor het Handelsverkeer met het Buitenland. De “externe” beschrijving bevat een

regeringsafgevaardigden werden later ook aparte vertegenwoordigers van het ministerie van Marine en van het door de regering opgezette Munitiebureau tot de vergaderingen toegelaten, die stem gaven aan de materiële wensen van beide legeronderdelen betreffende buitenlandse grondstoffen en producten, in de praktijk vooral Duitse en Oostenrijkse wapens en munitie.⁷¹

persbericht voor kranten en een proef voor publicatie in de *Staatscourant*, de “interne” hoe het er werkelijk aan toe zal gaan. De diverse regelingen werden intern bekrachtigd door een briefwisseling tussen Linthorst Homan en Posthuma, waarbij ook de rol van de diverse onderdelen van de CHB werd vastgelegd en de minister de verzekering gaf dat er in principe geen beslissingen zouden worden genomen over het exportverkeer zonder dat de CHB geraadpleegd was. Linthorst Homan aan Posthuma, 23 april 1915, en Posthuma aan Linthorst Homan, 5 mei 1915 no. 14899 afd. Handel, bijgevoegd bij UC 27 november 1917. De gang van zaken wordt nog eens bevestigd tijdens een van de eerste vergaderingen van het CHB (NA 2.06.001/4225: CHB 17 juni 1915, 1). Cf. NA 2.06.097/1605, no. XIIb 8 februari 1916, 'De Sub-Commissie B'. De exacte wijze waarop de regering in samenwerking met particuliere instanties de uitvoerregelingen gestalte zou geven bleef overigens geheim, de Tweede Kamer werd zelfs niet ingelicht als deze er direct naar informeerde. Zie Handelingen Tweede Kamer [TK] 1916-1917, Aanhangsel vel 42, 85: 'Vragen van den heer de Meester betreffende maatregelen in verband met de belemmering van den toevoer naar Nederland. (Ingezonden 26 Januari 1917.)'.

⁷¹ NA 2.06.001/4225: CHB 25 november 1915, 2.

Schema 5.1: De Commissie voor het Handelsverkeer met het Buitenland, mei 1915



De Commissie voor het Handelsverkeer met het Buitenland zouden het centrale punt moeten vormen voor de handel tussen Nederland en de Centrale landen, die zou worden geregeld volgens de lijnen die Loudon in zijn uiterst diplomatieke brief aan de Duitse Legatie had uitgezet: beide zijden zouden uitvoeren wat ze konden missen. De CHB adviseerde de minister van LNH (die uiteindelijk de politieke verantwoordelijkheid bleef houden) over welke goederen Nederland mochten verlaten zonder gevaar voor prijsopdrijving of tekort, welke waardevol genoeg waren om met de Centralen te ruilen, en welke export absoluut onverenigbaar was met NOT-beleid. Omgekeerd verzamelde de Commissie de behoeften van landbouw en bedrijfsleven, regering, leger en vloot aan materialen waarop een buitenlands uitvoerverbod rustte, woog hun belang en probeerde waar nodig deze, vaak in ruil voor Nederlandse 'compensaties' in de vorm van uitvoerlicenties voor schaarse goederen uit het buitenland te verkrijgen.

Von Hartogensis werd door de NOT in een vroeg stadium op de hoogte gebracht van de plannen. Hij zag er wel wat in, vermoedelijk omdat nu de Nederlanders één centraal bestuurlijk lichaam hadden ingesteld dat in nauw contact zou staan met hem (en later zijn Oostenrijkse collega), er al automatisch ook enige eenheid aan de kant van de Centralen zou ontstaan.⁷² Bovendien zal hij erkend hebben dat de CHB zou opereren volgens het principe dat Nederland zou uitvoeren wat het zou kunnen, en pas bij schaarse goederen om compensatie zou vragen. Het feit dat de ruilhandel nu op een geregelde manier zou plaatsvinden in plaats van door middel van ad hoc-onderonsjes met een onwillige Everwijn zou bovendien een hoop politiek gedoe schelen, en wellicht zou geregelde ruiling een

⁷² NA 2.06.079/1405: memorandum 'Measures for the benefit of Dutch trade and navigation during the war', 15 mei 1915. De auteur van dit Engelstalig memorandum is mij niet bekend, maar het is zeker iemand van de NOT, vermoedelijk Valstar of Maclaine Pont.

gunstig effect hebben op de wisselkoers. In een officiële briefwisseling met de NOT, bedoeld ter bezegeling van de onderlinge afspraken, verwelkomde hij namens de Duitse regering de oprichting van de nieuwe commissie. En hoewel Berlijn hem niet toestond over te gaan tot een officiële erkenning van en aansluiting bij de NOT, wist Von Hartogensis er een formulering doorheen te drukken die toch gezien mag worden als een flinke stap in die richting:

*[Ich] beehre [...] mich Ihnen mitzuteilen, dass da, wo es sich darum handelt, der Kaiserlich Deutschen Regierung eine Garantie dafür zu geben, dass bei den in Frage kommenden von Deutschland nach Holland exportierten Gütern die ausschließliche Verwendung in Holland selbst stattfindet, mir die Adressierung dieser Güter an die N.O.T. am zweckmäßigsten erscheint.*⁷³

De Duitse handel leek de daad bij het woord te voegen. Nadat er, vermoedelijk op persoonlijke voorspraak van Von Hartogensis, in maart 1915 een schamele 146.000 ton vanuit Duitsland aan de Trustmaatschappij geconsigneerd werd, groeide dat tot 2,5 miljoen ton in juli, 7 miljoen ton in september en ruim 10 miljoen in de periode oktober-november 1915.⁷⁴ Zo kreeg de NOT toch nog een soort 'Duitse Regeling'.⁷⁵

5.6 – 'Eine Englische Brille auf der holländische Nase'

De instelling van de CHB en de bijbehorende afspraak dat zowel Nederland als Duitsland zouden uitvoeren wat ze konden missen had een ogenschijnlijk zeer positief effect op de bilaterale handel. Krölller liet in oktober 1915 aan minister Loudon weten dat in de periode mei-september Nederland voor een waarde van ongeveer 177 miljoen gulden aan uitvoerpermities voor export – voornamelijk landbouwproducten als boter en kaas – naar Duitsland had verleend. Omgekeerd had Duitsland in diezelfde periode voor 96 miljoen Rijksmark (omgerekend zo'n 48 miljoen gulden) aan licenties verleend, o.a. voor steenkool. Aan de ene kant was dit verheugend nieuws, aldus Krölller: Nederland had, waar het ging om goederen die een exportlicentie nodig hadden voordat ze konden worden uitgevoerd, een substantieel (en groeiend) exportoverschot van gemiddeld zo'n 26 miljoen gulden per maand. Dankzij de gunstige handelsbalans en de al even gunstige stand van de Nederlandse gulden tegenover buitenlandse valuta⁷⁶ was een 'onverwachte goudregen' op Nederland neergedaald. 'En uit

⁷³ NA 2.06.079/1240: Von Hartogensis aan NOT, 19 april 1915 en NOT aan Von Hartogensis, 23 april 1915, beiden bijgevoegd bij UC 21 september 1917. Het citaat is afkomstig uit de eerstgenoemde brief.

⁷⁴ Van Manen, *NOT II*, 64. Zo maakte de Duitsers o.a. gebruik van de controles van de NOT bij de export van kleurstoffen naar Nederland. BAP Rdl/4460: *Auswärtiges Amt* aan *Reichsamt des Innern*, 4 september 1915 [HAS].

⁷⁵ Binnen de NOT werd hiertoe een speciale afdeling opgezet, met als eerste chef C. Davids. Afdeling 2 moest er voor zorgen dat aanvragen voor uitvoerconsenten niet conflicteerden met NOT-afspraken. Werd er bijvoorbeeld een aanvraag gedaan voor de uitvoer van synthetische parfums naar Duitsland, trok deze afdeling aan de bel: voor de bereiding van deze parfums werd namelijk koolteer gebruikt, afkomstig van uit Groot-Brittannië geïmporteerde steenkool. Van Manen, *NOT II*, 61-62.

⁷⁶ In november 1915 was 100 Nederlandse gulden 49,19 Reichsmark waard, een daling van 17% ten opzichte van de koers van juli 1914. Vissering & Westerman Holsteijn, 'The Effect', 84-86.

deze overvloed van geld zich niet reeds op de meest gunstige wijze?', zo vroeg Kröller zich retorisch af. 'Men behoeft slechts de goedgeslaagde emissies, de verhoogde belangstelling voor vaderlandsche industriele ondernemingen, die vroeger hun geld in Londen moesten zoeken, na te gaan, om alle twijfel op te heffen.'⁷⁷ Maar er was ook een andere interpretatie mogelijk, waarschuwde het hoofd van de CHB: kennelijk was Nederland een stuk scheutiger geweest in het vergeven van exportlicenties dan Duitsland. De Duitse regering had namelijk 'in flagranten strijd met de vastgelegde politiek' teerleurstoffen, kali en steenkolen, waarvan Berlijn nog voldoende op voorraad had, niet naar Nederland laten uitvoeren. Maar de CHB kon Duitsland echter niet met gelijke munt terug betalen door ook goederen achter te houden, betoogde Kröller. Duitsland importeerde namelijk vooral veel Nederlandse agrarische seizoensproducten (zoals aardappelen en peulvruchten), en die kun je maar een beperkte tijd als politiek drukmiddel achterhouden totdat ze bedorven en daarmee waardeloos zijn geworden.⁷⁸

De vraag waarom de Duitse regering toch besloten had om de gemaakte afspraken te negeren en toch enkele voor Nederland heel belangrijke goederen 'zur politischen Verwertung' achter te houden, werd door zowel Kröller als Linthorst Homan beantwoord met een vingerwijzing naar de "moedermaatschappij" van de Subcommissie B. De NOT had namelijk in Duitse regeringskringen een forse duikeling in populariteit gemaakt. Eind januari 1915 werden Van Aalst en Van Vollenhoven nog uitgenodigd ten huize van gezant Von Müller voor een smakelijk diner en dito 'Witze' van de gastheer, maar aan de gezellige omgang met Duitse regeringsvertegenwoordigers was in de maanden daarop een abrupt einde gekomen. Begin april kreeg Von Müller wegens zijn al eerder genoemde handelspolitieke passiviteit zijn congé. Zijn vervanger was rasdiplomaat Richard von Kühlmann, die voor het uitbreken van de oorlog als ambassaderaad in Londen, en daarvoor als legatieraad in Den Haag gewerkt. Hij stond algemeen bekend als een kunstzinnig man, die, mede dankzij het geërfde fortuin van zijn vrouw, in Den Haag de oude woning van Johan de Witt aan de Haagse Kneuterdijk als zijn standplaats koos.⁷⁹ Bij zijn aanstelling wilde hij Van Aalst nog wel te woord staan⁸⁰, maar daarna was het definitief afgelopen met enig officieel contact tussen de Duitse regering en de Uitvoerende Commissie van de NOT.⁸¹ Ook Von Hartogensis, die de Uitvoerende Commissie en Van Aalst altijd een warm hart had toegedragen, werd in de zomer van 1915 vervangen na een ernstig conflict met zijn Berlijnse bazen.⁸² Zijn opvolger was de Duitse consul-generaal te Rotterdam Carl Gneist, die in zijn eerdere dienstjaren al een indrukwekkende staat van dienst op handels- en spionagegebied had opgebouwd.⁸³ Deze personeelwisselingen waren indicatief voor het feit dat de Duitse

⁷⁷ BPNL IV, doc. nr. 447, pp. 451-456: Kröller aan Loudon, 15 oktober 1915, aldaar p. 454.

⁷⁸ Idem, 453. Cf. NA 2.05.23/676, 50346: Linthorst Homan aan Loudon, 19 oktober 1915 no. 2915, met bijgevoegd Johannes aan Gneist, 18 oktober 1915; NA 2.05.23/663, 22818: Doyer (Nijverheidscommissie) aan Loudon, 5 juni 1915 no. 4996, met bijgevoegd Nijverheidscommissie aan Von Hartogensis, 20 mei 1915.

⁷⁹ Smit, 'Vertegenwoordigers', 60-62; Berg, 'Richard v. Kühlmann'; Bußmann, 'Richard von Kühlmann', 139-142. In de biografie van Von Kühlmann (Kühlmann, *Erinnerungen*) is maar bitter weinig informatie over zijn Nederlandse jaren terug te vinden.

⁸⁰ Dagboek Van Aalst, 6 april 1915, 123-124.

⁸¹ Dit vatte Van Aalst uiteraard op als een persoonlijk belediging (Dagboek Van Aalst, 16 maart 1916, 238-239; 5 november 1915, 191).

⁸² Hierover volgt later dit hoofdstuk meer.

⁸³ Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 108; De Jong, 'Nederlandse neutraliteit', 259.

regering, in navolging van de Duitse pers, de Trustmaatschappij steeds sterker beschouwde als weinig meer dan een Brits bastion in Nederland, als 'eine Englische Brille auf der holländische Nase' (aldus de *Rheinisch Westfälische Zeitung*).⁸⁴ De sterk pro-Brits getinte toespraak van Van Vollenhoven in Londen, die door een Nederlandse journalist was opgevangen en zo ook in Duitse kranten terecht was gekomen, was daar voor een belangrijk deel debet aan.⁸⁵

Het werd mede daardoor voor de Duitse regering steeds lastiger om van Duitse bedrijven die contrabande-goederen naar Nederland exporteerden consignatie aan de NOT te eisen.⁸⁶ De Duitse Zentralstelle für Ausfuhrbewilligung für die Chemische Industrie, die in navolging van de Zentralstelle voor de kolenindustrie verantwoordelijk was gesteld voor de afgifte van exportlicenties voor chemische producten zoals teerkleurstoffen, meldde eind augustus 1915 bijvoorbeeld dat zij grote moeite had met zakendoen via de Trustmaatschappij. Zij was bang dat de NOT stiekem gegevens over hun handelstransacties doorgaf aan Groot-Brittannië, en hield daarom de afgifte van exportlicenties tegen. Prof. De Vooy, de voorzitter van de Nijverheidscommissie, besloot daarom op eigen houtje naar Berlijn te vertrekken en sloot samen met belanghebbenden een regeling waarbij niet de NOT, maar de Nijverheidscommissie in samenwerking met de Duitse Zentralverkaufsgenossenschaft in Nederland en officieel aangestelde accountants ongewenste doorvoer van de teerkleurstoffen, maar ook van Duitse geneesmiddelen en andere chemische (bij)producten naar de Geallieerden zouden moeten voorkomen.⁸⁷ Van Aalst reageerde namens de Trustmaatschappij als gestoken. Niet alleen passeerde De Vooy de CHB, die juist bedoeld was om het uitvoerbeleid te centraliseren, maar hij had ook voor de Duitse zakenwereld een precedent geschapen om de NOT maar helemaal te passeren. De UC eiste en kreeg het bestuurlijk hoofd van De Vooy, maar het kwaad was al geschied.⁸⁸

Maar het duidelijkst bleek de steeds vijandiger houding van de Duitse regering uit het feit dat zij haar Nederlandse evenknie in steeds strengere bewoordingen wees op de dubieus hechte band tussen neutrale overheid en pro-Britse Trustmaatschappij. Die Duitse ergernis was bepaald niet onterecht, bleek al uit het vorige hoofdstuk: Nederlandse douaniers waren bijvoorbeeld actief betrokken bij de NOT-opsporingsdienst.⁸⁹ In de zomer van 1915 zou Berlijn nóg meer reden tot klagen krijgen. Want na het tekenen van de

⁸⁴ Editie 23 augustus 1915. Vgl. o.a. *Rheinisch-Westfälische Zeitung*, 27 juli en 23 augustus 1915; *Düsseldorfer General-Anzeiger*, 7 juli 1915 ochtendblad; *Belgischer Kurier*, 10 oktober 1915; *Clever Kreiseblatt*, 19 oktober 1915.

⁸⁵ NA 2.05.23/839, 22815: Gevers aan Loudon, 3 juni 1915 no. 5535/182. Zie ook NA 2.06.079/1240: UC 27 augustus 1915, 391 en het persoverzicht bijgevoegd bij UC 28 september 1915. Cf. Tönnies, *Die niederländische Uebersee-Trust-Gesellschaft*, 18.

⁸⁶ ZDH ZEG/811, 34-41: Auswärtiges Amt aan Reichsamt des Innern. 12 oktober 1915.

⁸⁷ NA 2.06.079/1240: UC 5 oktober 1915, 578-579; 'Nota over de wijze van invoer uit Duitsland van kleurstoffen, chemicalien en geneesmiddelen', van prof. De Vooy [n.d., eind september/begin oktober 1915], bijgevoegd bij UC 5 oktober 1915.

⁸⁸ Dagboek Van Aalst, 8 oktober 1915, 182.

⁸⁹ De samenwerking tussen NOT en douane werd bovendien nog geïntensiveerd, bijvoorbeeld doordat de NOT voorschreef dat in zakken gemaakt van via de Trustmaatschappij ingevoerde jute een oranje streep morst worden geweven, die voor douaniers gemakkelijk herkenbaar was. NA 2.06.079/1239: UC 10 augustus 1915, 296; NA 2.06.079/1240: UC 27 augustus 1915, 396.

'Engelsche regeling' had de NOT er opnieuw een massa werk bijgekregen, en opnieuw dreigde deze de Trustmaatschappij boven het hoofd te groeien. De NOT had bijvoorbeeld met margarine-fabrikanten en lijnolieslagers afspraken gemaakt over beperking van de invoer en controle op het verbruik van ingevoerde grondstoffen, maar er bleken nog grote hoeveelheden olie en vet in handen van opkopers te zijn. Deze opkopers, die grondstoffen hadden aangekocht met als expliciet doel snel en veel geld te verdienen met verkoop aan Duitsland en geen intentie hadden verder nog van de NOT gebruik te maken, waren dan ook geenszins van plan zich aan de Trustmaatschappij-geboden te houden. Zodoende bleven grote hoeveelheden olie en vet de Nederlands-Duitse grens passeren, en het was maar een kwestie van tijd, zo vreesde de Uitvoerende Commissie, voordat Londen de NOT van contractbreuk zou beschuldigen, met alle gevolgen van dien.⁹⁰

L. Meyers, de vleesgeworden verbinding tussen het ministerie van Financiën en de NOT, had echter een oplossing bedacht. Zijn plan behelsde gebruik te maken van een haast vergeten wet uit 1870 die de overheid het recht gaf om indien dat 'in het belang van handel, nijverheid of scheepvaart wenschelijk bleek' af te wijken van standaardprocedures bij de grensovergang van goederen, en zo de douane meer mogelijkheid in handen te geven om informatie op te eisen over de samenstelling en herkomst van goederen die op het punt stonden uitgevoerd te worden. Zo kon de douane de NOT effectiever te hulp schieten bij het bestrijden van fraude. Als uit de informatie van de exporteurs-in-spé bleek dat er NOT-grondstoffen in het uit te voeren goed verwerkt zaten die op het punt stonden frauduleus te worden uitgevoerd, zou de douane de goederen oneindig lang kunnen vasthouden. Bovendien kon de douane dan de NOT waarschuwen, die de zaak verder kon onderzoeken en zo nodig de schuldigen kon beboeten en op de zwarte lijst plaatsen. Het belangrijkste voordeel was wellicht nog dat de uitvoer van margarine gemaakt met van overzee ingevoerde NOT-grondstoffen naar Duitsland vermeden kon worden zonder dat een uitvoerverbod – die de margarine-handel met Groot-Brittannië onmogelijk zou maken – nodig was.⁹¹ De leden van de Uitvoerende Commissie waren direct enthousiast, en dat gold ook voor minister Treub. De minister van Financiën brouwde met karakteristieke snelheid van het plan-Meyers een bruikbaar wetsvoorstel, dat hij in de Tweede Kamer verdedigde als een algemene maatregel van bestuur: pas een half jaar later zou hij aan het parlement moeten toegeven dat zijn wet bedoeld was om de NOT te helpen.⁹² De wet verscheen op 7 augustus 1915 als Koninklijk Besluit in het Staatsblad⁹³, en werd drie dagen later door Treub van toepassing verklaard op lijn-, katoenzaad-, kokos-, sesam- en grondnotenolie en vet, en op rubber, NOT-goederen waarmee op grote schaal gefraudeerd werd door ze te vermommen als NOT-vrije voorraden.⁹⁴ Om het contact tussen douane en NOT, dat door deze wet verder zou worden versterkt, te versoepelen, werd bovendien bepaald dat een

⁹⁰ NA 2.06.079/1240: RvB 26 oktober 1915, 559-560.

⁹¹ NA 2.06.079/1239: UC 3 augustus 1915, 279-281; Dagboek Van Aalst, 3 augustus 1915, 164.

⁹² Handelingen TK 1915-1916, Kamerstuknummer 2 VIIB (Staatsbegroting voor het dienstjaar 1916, ministerie van Financiën), 11-22: Memorie van Antwoord van Treub, 18 december 1915.

⁹³ No. 370.

⁹⁴ Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog II*, 91; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 256-257.

aantal douaniers een dubbelfunctie als 'verificateur' bij de Trustmaatschappij zouden krijgen.⁹⁵

Het KB van 7 augustus 1915 was tot stand gekomen zonder overleg met Buitenlandse Zaken⁹⁶, en werd door topambtenaren aldaar scherp veroordeeld. Niet alleen raakte het KB aan het door Loudon heilig verklaarde formele onderscheid tussen NOT en regering, maar het kabinet-Cort van der Linden werd zo bovendien medeplichtig aan het nemen van maatregelen die pijnlijk overduidelijk alleen tegen Duitsland gericht – en dus niet neutraal – waren.⁹⁷ A.M. Snouck Hurgronje, referendaris van de afdeling Politieke Zaken, becommentarieerde het artikel in de *Rheinische Westfälische Zeitung* ('eine Englische Brille auf der holländische Nase') met de opmerking dat daarin 'eene vrij juiste uiteenzetting van de NOT' wordt weergegeven, en dat gezien het KB '[d]e toestand van Duitsch en ook van Nederlandsch standpunt bezien, erger [is] dan het artikel aangeeft'.⁹⁸ Ook Loudon vond dat er met openbare regeringssteun aan de NOT een lijn was overschreden. Hij nam contact op met Van Vollenhoven en smeekte hem praktisch het KB weer op te laten heffen, maar de UC besloot niet op dat verzoek in te gaan.⁹⁹ De Britse regering beklaagde zich namelijk met steeds toenemende frequentie over NOT-fraude, en kreeg daarbij niet alleen ammunities aangereikt van haar eigen spionnen¹⁰⁰, maar ook van het "Anti-Smokkel Bureau" van *De Telegraaf*. De pro-Britse redactie van deze krant publiceerde namelijk aan de lopende band spectaculaire verhalen over grootschalige (en vaak illegale of frauduleuze) export naar Duitsland en de steeds inventievere manieren waarop NOT- en regeringscontroles ontdoken werden.¹⁰¹ Van Aalst noemde de toestand in november 1915 ronduit 'critiek', en riep de regering op niet alleen op het KB handhaven, maar nóg meer maatregelen nemen om fraude en smokkel te bestrijden. Deed zij dat niet, dan was het gedaan met de NOT en dat kon toch niet in het belang van de regering zijn?¹⁰² Loudon werd door dit alles in een bijzonder lastig parket gebracht. Want min of meer tegelijkertijd meldde Von Kühlmann zich officieel bij de minister met de eis dat de regering de banden met de NOT moest doorsnijden omdat deze niet verenigbaar waren met de neutraliteit. De goede relaties tussen beide buurlanden stonden op het spel, dreigde Von Kühlmann, en handhaven van regeringssteun voor de NOT

⁹⁵ Van Manen, *NOT II*, 149; Volksmaars, 'In-, uit- en doorvoer', 90.

⁹⁶ Ook in de notulen van de Ministerraad is geen enkele aanwijzing te vinden dat Treub zijn ideeën met zijn collega-ministers heeft besproken voordat hij hen aan het parlement presenteerde als een zuiver technische maatregel.

⁹⁷ Zie bijvoorbeeld NA 2.05.23/841, 3269: memorandum 'NOT en regering', 4 september 1915.

⁹⁸ NA 2.05.23/839, 39305/6686: telegram Loudon aan Gevers, 4 september 1915 met notitie van Snouck Hurgronje.

⁹⁹ NA 2.06.079/1240: UC 1 oktober 1915, 565; NA 2.06.079/1241: UC 26 november 1915, 148-149.

¹⁰⁰ NA 2.06.079/1240: UC 19 oktober 1915, 635; RvB 26 oktober 1915, 657-662; NA 2.06.079/1241: UC 19 november 1915, 109-110. Tijdens een UC-vergadering werd wrang opgemerkt dat wat fraude betreft de Britse Legatie 'dank zij zijn spionage stelsel even goed op de hoogte is en misschien nog beter' dan de NOT zelf. NA 2.06.079/1241: UC 30 november 1915, 173.

¹⁰¹ Zie over deze interessante nevenactiviteit van de redactie van *De Telegraaf* Ritter, *De donkere poort I*, 332-340; Smidt, 'De bestrijding van de smokkelhandel', 52-2; Geudeker, *Onafhankelijkheid en neutraliteit*, 48-52; Abbenhuis, *Art of staying neutral*, 123; Moeyes, *Buiten schot*, 230-231.

¹⁰² NA 2.06.079/1241: UC 16 november 1915, 95.

zou onder andere betekenen dat Duitsland de welwillende bilaterale handelspolitiek zou staken en voor elke Duitse uitvoer stevige concessies zou eisen.¹⁰³

Loudon besloot om tijd te winnen. Hij vertelde Von Kühlmann dat hij het op KB op korte termijn zou laten intrekken, hetgeen als onmiddellijk positief gevolg had – rapporteerde Linthorst Homan – dat de Duitse legatie haar politiek van 'knijpen en dringen'¹⁰⁴ weer terugdraaide: zelfs de Duitse kolenexport (zie tabel 5.3) herstelde zich zeer.¹⁰⁵ Ondertussen werkte hij samen met de NOT aan een vervanging voor het KB, die de Trustmaatschappij ongeveer dezelfde garanties zou bieden maar tegelijkertijd de wind uit de Duitse zeilen zou nemen. Die werd gevonden in een tweetal maatregelen. Allereerst dwong de NOT alle belanghebbenden bij het zeer fraudegevoelige rubber om een – op de leest van het in het vorige hoofdstuk behandelde Margarinebureau geschoeide – overeenkomst te tekenen die hen bond aan zeer strenge eisen aangaande opslag, aanvoer en afgifte van hun product.¹⁰⁶ Ten tweede introduceerde minister Posthuma wetgeving die aan bepaalde fraudegevoelige goederen – waaronder margarine en enkele andere op olie of vet gebaseerde producten – kwaliteitseisen stelde, die er op neerkwamen dat vermenging van binnenlandse met buitenlandse grondstoffen afhankelijk werd van regeringstoestemming. Zo moest voorkomen worden dat bijvoorbeeld margarinefabrieken binnenlandse en NOT-grondstoffen verwerkten in voor Duitsland bestemde plantenboter.¹⁰⁷ Maar de Britten, die Van Vollenhoven in verband met deze zaak opnieuw op het Londense matje hadden geroepen, namen hiermee geen genoegen. Zij eisten dat de Nederlandse regering alleen het KB kon intrekken als zij tegelijkertijd uitvoerverboden zou uitvaardigen voor die goederen waarvan NOT-fraude en dus "lekkage" naar Duitsland het grootste was.¹⁰⁸ Dat was een probleem, want van een aantal van die goederen – waaronder bijvoorbeeld paraffine en kaarsen, die in Duitsland werden gebruikt als vetvervanger – gaf noch de binnenlandse voorraad noch het prijspeil de regering aanleiding om een uitvoerverbod uit te vaardigen.¹⁰⁹ Deed de regering dat toch, dan zou Berlijn bezwaar maken, vreesde Loudon.¹¹⁰

¹⁰³ NA 2.21.205.37/10: Von Kühlmann aan Loudon, 27 oktober 1915, 'personelle et confidentielle'; idem: Von Kühlmann aan Loudon, 28 oktober 1915 met bijgevoegde 'Pro Memoria' met Duitse desiderata; idem: Von Kühlmann aan Loudon, 1 november 1915, 'confidentielle' met bijgevoegde 'Notice', n.d.; 2.06.001/10936: n.n. [vermoedelijk Everwijn], Memorandum 'Besprekingen met den heer Gneist op 23 november 1915'. Cf. BAP Rdl/4460: Duits gezantschap aan AA, 27 augustus 1915 [HAS]

¹⁰⁴ NA 2.06.079/1241: UC 23 november 1915, 134.

¹⁰⁵ NA 2.06.001/4225: CHB 6 januari 1916, 3. Cf. NA 2.05.23/676, 50346: Linthorst Homan aan Loudon, 19 oktober 1915 no. 2915, met bijgevoegd Johannes aan Gneist, 15, 16 en 18 oktober 1915.

¹⁰⁶ NA 2.06.079/1241: UC 21 december 1915, 332-333; NA 2.06.097/1448: 'Memorandum' van Joost van Vollenhoven, 8 december 1915; idem: S. van den Bergh ('president') en J. Nijst ('secretary') van het 'Bureau for Edible Fats and Oils' aan de Britse Legatie, 11 november 1915; NA 2.06.079/1405: Nota 'September 1915'. Deze nota is geschreven naar aanleiding van een gesprek tussen Van Vollenhoven en Loudon.

¹⁰⁷ NA 2.06.079/1241: UC 17 december 1915, 306-307; UC 4 januari 1916, 385.

¹⁰⁸ NA 2.06.079/1240: UC 22 oktober 1915, 654; NA 2.06.097/1448: Memorandum 'Uitvoer van Glycerine', door Joost van Vollenhoven, 6 december 1915; NA 2.06.097/1449: Van Vollenhoven, 'Verslag over mijn reis naar Londen Oct./Nov. 1915', n.d. [rond 8 november 1916]; Eyre Crowe aan Joost van Vollenhoven, 5 november 1915, bijgevoegd bij UC 8 november 1915.

¹⁰⁹ NA 2.06.079/1241: UC 19 november 1915, 109-110.

¹¹⁰ NA 2.06.079/1242: UC 11 januari 1916, 38.

Om dit probleem te omzeilen, stelde de UC voor dat de regering ‘een eenigzins gewijzigde gedachtegang over gevallen waarin uitvoerverboden mogelijk zijn, zal volgen, nl. tot dergelijk verbod zal worden overgegaan niet alleen in het geval dat de aanwezige voorraden klein zijn, doch ook als de aanvoer van de grondstoffen, waaruit eenig product, voor uitvoerverbod in aanmerking komend, vervaardig wordt, *in gevaar gebracht wordt*’.¹¹¹ De regering ging met deze formule akkoord en ging zelfs, om de Britten gerust te stellen, nog een stap verder. Dat bleek toen op 31 december 1915 de wet ‘Tijdelijke bepalingen betreffende het vervoer en de nederlage [opslag, SK] van goederen’ afgekondigd. Deze wet verbood opslag van goederen aan de grens, verbond strengere voorwaarden aan vervoer en opslag in het grensgebied en bepaalde dat alle goederen die zich in de richting van de grens begeven en die niet gedekt zijn door een door- of uitvoerconsent van de regering vergezeld moeten gaan met een ‘binnenlandsch paspoort’ met daarop gegevens over aard en samenstelling van de goederen, en gegevens over zender, verzending en beoogde ontvanger.¹¹²

Deze maatregel was genomen op uitdrukkelijk verzoek van de UC, die graag had gezien dat de regering nog een stapje verder was gegaan en een algemeen uitvoerverbod had uitgevaardigd. Zo’n verbod zou alle uitvoer illegaal maken, tenzij de regering er expliciet toestemming voor zou geven. De redenering was dat met een algemeen uitvoerverbod in de hand de regering de NOT kon steunen zonder angst voor Duitse economische tegenmaatregelen: als Berlijn de aanvoer van steenkool zou tegenhouden, zou Nederland keihard kunnen terugslaan door alle uitvoerlicenties in te trekken. Bovendien, redeneerde de UC, was een algemeen exportverbod “neutraler” dan continu ad-hoc maatregelen te nemen om uitvoer van specifieke goederen te voorkomen, ook omdat het in theorie naar alle kanten (dus niet alleen naar Duitsland) werkte.¹¹³ Treub zag het plan ook wel zitten, maar bij bespreking in de ministerraad (één van de weinige keren dat de handelspolitiek met alle betrokken ministers besproken werd!) bleken Posthuma en minister-president Cort van der Linden zich tegen de plannen te verzetten. In een serie één-op-ééngesprekken probeerde de Uitvoerende Commissie beide bewindslieden over te halen, maar Posthuma verzette zich om handelstechnische en Cort van der Linden om principiële redenen: hij wilde zelfs geen notulen van het gesprek laten maken; kennelijk vond hij alleen praten met de Trustmaatschappij al een inbreuk op het neutrale karakter van de Nederlandse regering.¹¹⁴ Belangrijk resultaat van het gesprek was wel dat de bewindslieden een informele ontmoeting regelden tussen de ‘Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht’, generaal C.J. Snijders, en de leden van de UC, waarin (onderhandse) afspraken werden gemaakt over een effectievere bestrijding van de smokkelhandel door het Nederlandse leger en over een

¹¹¹ NA 2.06.079/1240: RvB 26 oktober 1915, 662. Nadruk van de auteur.

¹¹² Staatsblad no. 533. De wet is in zijn geheel afgedrukt in *Uitvoerverboden*, 7-13. Cf. BPNL IV, doc. nr. 499, 513-514: Loudon aan Van Swinderen, 13 januari 1916 no. 54.

¹¹³ NA 2.06.097/1605, XLII, 6 januari 1916; Dagboek Van Aalst, 16 november 1915. 195.

¹¹⁴ NA 2.06.079/1241: ‘Verslag van het besprokene ter audientie bij Z.E. den Minister van Financiën op 16 november 1915’, bijgevoegd bij UC 16 november 1915; De besprekingen met Cort van der Linden worden genoemd in UC 19 november 1915, 106. Cf. Den Hertog, *Cort van der Linden*, 444-445.

regelmatige informatie-uitwisseling tussen leger en NOT.¹¹⁵ Dankzij de nieuwe uitvoerverboden en de Nederlage-wet – beiden op het oog strikt neutraal want gericht tegen alle buitenlanden en niet alleen tegen Duitsland – aangevuld met de geheime afspraken tussen leger en Trustmaatschappij kon het KB van 7 augustus 1915 begin januari van het jaar daarop weer worden opgeheven.¹¹⁶ De hele zaak zou echter nog een voor de NOT én de Nederlandse regering bijzonder vervelend staartje krijgen.

Op 2 december 1915 werd Lord Robert Cecil, binnen het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken hoofdverantwoordelijke voor de economische maatregelen jegens de neutralen, in het Lagerhuis door parlamentslid H. Dalziel ondervraagd over de grote hoeveelheden oliën en vetten die vanuit Groot-Brittannië naar Nederland werden verscheept, en of er wel voldoende waarborgen waren dat die oliën en vetten niet naar Duitsland zouden worden doorgevoerd. Volgens Cecil was dat zeker het geval: niet alleen was de grote aanvoer deels verklaarbaar door een grote vraag naar Nederlandse margarine op de Britse markt, maar de betrokken industriën stonden ook nog eens onder strenge controle van de NOT die ‘volkomen oprecht en loyaal’ de betreffende voorwaarden van het *Agreement* van juli 1915 toepast. Tenslotte maakte Cecil gewag van het bestaan van ‘gewone Nederlandsche voorzorgsmaatregelen, die op ons verzoek zijn verscherpt’.¹¹⁷ Dit parlementair onderonsje werd via een bericht van het Britse persbureau Reuters de wereld in gezonden, en bereikte ook de kranten. De verontwaardiging in zowel Nederland als Duitsland was groot: Cecil suggereerde namelijk niets meer en niets minder dan dat de Geallieerden via de “loyale” NOT de regering had gedwongen om “maatregelen” te nemen, waarin de goede verstaander alleen maar het KB van 7 augustus 1915 kon lezen. Er werden naar aanleiding van de krantenberichten Kamervragen gesteld, en de Nederlandse regering probeerde zelfs (tevergeefs) Reuters tot een rectificatie te dwingen.¹¹⁸ Loudon, die al regelmatig gewaarschuwd was door zijn topambtenaren, werd nu direct geconfronteerd met de consequenties van al te nauwe verstrengeling van staat en NOT. In een persoonlijke en streng vertrouwelijke brief vroeg hij op 31 december 1915 Treub om alle openlijke ‘medewerking van de Regeering met een lichaam, dat herhaaldelijk, ook staatsrechtelijk door haar is voorgesteld als een zuiver particuliere’ te staken. Hij liet in het midden wat hij nu precies van zijn collega verwachtte, maar zijn brief had in ieder geval tot gevolg dat Meyers, die met zijn dubbelrol als ambtenaar bij Financiën en afdelingshoofd bij de NOT de

¹¹⁵ NA 2.06.079/1241: ‘Verslag der bespreking op 19 November 1915’, tussen de UC, Bosboom, Sniijders, en Majoor van Tuinen, bijgevoegd bij UC 19 november 1915; Dagboek Van Aalst, 3 december 1915, 202.

¹¹⁶ Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* II, 91; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 258.

¹¹⁷ Citaten overgenomen uit *Het Centrum*, 4 december 1915. Het Centrum citeert weer uit de Nederlandse vertaling van een bericht van Reuters. Dit bericht is onder andere opgenomen in de *New York Times*, 3 december 1915 en in de *NRC* van diezelfde dag, avondblad. De parlementaire vragen van Dalziel worden ook genoemd in Ritter, *De donkere poort* I, 283, maar deze beweert dat de episode betrekking heeft op de *Nederlage-wet*, die op dat moment nog niet is afgekondigd. Vreemd genoeg vermelden de officiële notulen van het Britse parlement de vragen van Dalziel niet. Wellicht zijn deze later alsnog gecensureerd.

¹¹⁸ Ritter, *De donkere poort* I, 283.

ongezond geworden verhouding tussen politiek Den Haag en particuliere Trustmaatschappij typeert, die laatste functie moet opgeven.¹¹⁹

De Duitse pers zag ondertussen in de woorden van Cecil haar gelijk over de NOT zwart op wit bevestigd: het bewees dat de Trustmaatschappij 'völlig unter englischen Einfluss' en de regering-Cort van der Linden al te gemakkelijk boog voor instructies uit Groot-Brittannië.¹²⁰ Van Aalst ondernam nog een laatste poging om de Duitse kritiek op de NOT weg te nemen, door zich door een reeks Duitse kranten te laten interviewen. Hij wilde daarin, naar eigen zeggen, de schijn wegnemen dat de UC zich *vrijwillig* voor het Britse karretje had laten spannen.

*Wir sind weder pro- noch antideutsch, weder pro- noch anti-englisch, sonder Holländer und als solche vertreten wir die Interessen unseres Vaterlandes. [...] In Deutschland wird von einigen Zeitungen behauptet, die N.O.T. sei ein Vasall Englands. Ich möchte dazu nur bemerken, daß die N.O.T. in Hauptsache von dem abhängig ist, der die See beherrscht, oder doch wenigstens uns maritim überlegen ist, aber dass sie trotzdem allen kriegführenden Mächten ihre Vermittlung gewährt.*¹²¹

Het mocht niet baten. In de ogen van de Duitse pers was de NOT definitief ontmaskert als Brits schoothondje, en Van Aalst werd toegebeten dat – mochten de Duitsers onverhoopt tóch besluiten binnen te vallen, hij 'aan een paal op den Dam' zou worden opgehangen.¹²² Na december 1915 werden er nog nauwelijks goederen vanuit Duitsland aan de NOT geconsigneerd. In plaats daarvan werden garanties tegen doorvoer verleend door individuele bedrijven – al dan niet gecontroleerd door Duitse accountants – of door speciaal opgerichte "mini-NOT-tjes", die voor specifieke productgroepen (bijvoorbeeld verfstoffen) met een van de Trustmaatschappij gejat systeem ongewenste uitvoer naar Groot-Brittannië hoopten te voorkomen.¹²³ Met de officiële contacten tussen NOT en Duitsland was het dus helemaal *Schluss*, hoewel dit niet uitsloot dat bijvoorbeeld consul Gneist van mening was en bleef 'dat Deutschland zonder de NOT lang niet zooveel van Holland had kunnen betrekken als thans het geval is'.¹²⁴

¹¹⁹ NA 2.05.23/840, 64082: Loudon aan Treub, 31 december 1915 afd. II no. 64082, 'vertrouwelijk'; idem, Treub aan Loudon, 12 januari 1916, afd. Kabinet no. 11; NA 2.21.261/32: Uitvoerende Commissie aan Treub, 10 januari 1916, 'Streng vertrouwelijk'. Citaat uit de eerstgenoemde brief.

¹²⁰ *Preussische Kreuzzeitung*, 9 mei 1916 avondblad. Cf. *Clever Kreiseblatt*, 19 oktober 1915 en BAP Rdl/4461: Duits gezantschap in Nederland aan AA, 23 november 1915 [HAS].

¹²¹ Citaten uit het interview met Van Aalst in de *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande und Belgien* (7 november 1915). Cf. interviews (van gelijke strekking) in *La Gazette de Hollande*, 29 januari 1916 en *Kölnische Zeitung*, 13 november 1915 avondblad.

¹²² Dagboek Van Aalst, 12 oktober 1915, 183.

¹²³ NA 2.06.079/1605, LXI, 4 februari 1916, 1-2. Cf. NA 2.05.23/715, 52011: Gevers aan Loudon, 6 november 1916 no. 15794/5493. In deze brief rapporteert Gevers over de Rijksdagzitting van 3 november 1916, waarin Johannes aangaande de export van goederen naar Nederland de opmerking maakte dat 'de Deutsche Regeering eene zorgvuldige contrôle heeft georganiseerd, teneinde voor hare belangen in deze te waken'. Cf. Grünfeld, *Die deutsche Außenhandelskontrolle*, 55; Van Dorp, 'Handel en Nijverheid', 224.

¹²⁴ NA 2.06.079/1241: UC 23 november 1915, 134.

5.7 – De Vereenigingen

Hoewel de KB-affaire de betrekkingen tussen NOT-hoofdkantoor en de Centrale regeringen steeds verder het vriespunt deed naderen, leek de verhouding tussen de NOT-Subcommissie B aan de ene en Berlijn en Wenen aan de andere kant geen permanente schade te hebben opgelopen. Hoewel Duitsland even had gedreigd met het staken van kolenleveranties, constateerde Van Vollenhoven dat eind november het gevaar voor een ‘handelsoorlog’ definitief geweken leek.¹²⁵ Linthorst Homan en Kröller onderhandelden met de Duitse en Oostenrijkse handelsattachés in Den Haag (respectievelijk Carl Gneist en zijn voornaamgenoot baron Von Griska) over compensaties voor schaarse goederen en over veredelingsverkeer; hoewel het daarbij hard tegen hard wilde gaan, stond het uitruilsysteem zelf niet ter discussie. Daarnaast vertoefden Kröller en Linthorst Homan regelmatig in Berlijn, Wenen en bezet Brussel om de autoriteiten daar te overreden bepaalde goederen waaraan in Nederland behoefte was los te laten, of om geëiste compensaties die echt niet gegeven konden worden (bijvoorbeeld in verband met NOT-regelingen met Groot-Brittannië) te doen vervangen door andere.¹²⁶ Ogenscheinlijk waren Subcommissie B en CHB dus een groot succes, maar schijn bedroog.

Eén van de belangrijkste doelen van de CHB was om de uitvoer op zo’n manier te reguleren dat de binnenlandse consumptie niet in de problemen zou komen. De CHB steunde hiertoe op de Rijks Centraal Bureaus, maar er zat een structurele fout in deze door Treub verzonden instellingen. De voor binnenlands gebruik te reserveren goederen waren namelijk niet afhankelijk gemaakt van de behoeften van de bevolking, maar van de uit te voeren hoeveelheid. Het Rijks Centraal Bureau voor kaas zorgde er bijvoorbeeld voor dat van elke 10 ton kaas die werd uitgevoerd 5%, dus een halve ton, voor de Nederlandse consument werd achtergehouden. Het was natuurlijk veel logischer geweest om eerst te berekenen hoeveel er in Nederland nodig was en de rest uit te voeren, maar dat was praktisch niet mogelijk: de statistieken over binnenlands verbruik waren namelijk zo slecht van kwaliteit dat ze bijna onbruikbaar waren. Treub had bovendien bedacht dat het achter te houden percentage simpelweg kon worden aangepast als de prijs van bijvoorbeeld kaas te sterk zou stijgen. Maar het aanpassen van het genoemde percentage was uiteraard een weinig exacte wetenschap, en vaak niet voldoende om prijsstijgingen of dreigende tekorten te voorkomen. In zo’n geval kon de minister van LNH simpelweg het systeem van Rijks Centraal Bureaus opzij schuiven en elke uitvoer onmogelijk maken totdat prijzen of voorraden zich weer hadden hersteld. Het probleem was alleen dat in zo’n geval de bij zo’n bureau aangesloten belanghebbenden geen enkele formele verplichting meer hadden om hun producten aan de regering te leveren; zij verkochten ze liever aan de vrije markt, waar ze een veel hogere prijs konden krijgen. Dit gebeurde onder andere toen de export van kaas

¹²⁵ Idem, 130-131. Cf. NA 2.06.079/1605, XXII, 15 december 1915, 4-5.

¹²⁶ Archiefmateriaal over onderhandelingen tussen Linthorst Homan en Kröller aan de ene, en Duitse en Oostenrijks-Hongaarse regeringsafgevaardigden aan de andere kant over de periode mei 1915-juli 1916 zijn o.a. te vinden in NA 2.06.097/1548, 1550, 1552, 1554 en 1556.

tussen 24 oktober en 7 december 1915 werd stilgelegd, en ondanks een totaal uitvoerverbod de prijzen torenhoog bleven.¹²⁷

In september 1915 lanceerde Posthuma daarom plannen om het systeem van de Rijks Centraal Bureaus grondig te hervormen. Zij werden omgezet in Vereenigingen (zie tabel 5.3 hieronder), die elk onder toezicht kwamen te staan van een Rijkscommissie van Toezicht bestaande uit één respectievelijk twee leden uit de Eerste en Tweede Kamer en een door de minister benoemde onafhankelijke deskundige.¹²⁸ De leden van de Vereenigingen zélf bestonden niet uit individuele belanghebbenden – zoals bij de Rijks Centraal Bureaus het geval was – maar uit al bestaande samenwerkingsverbanden tussen belanghebbenden onderling. In het geval van de op 8 oktober 1915 bij Koninklijk Besluit opgerichte Kaasvereniging werden in de statuten als leden onder andere de Algemeene Nederlandsche Zuivelbond FNZ, de Friesche Coöperatieve Zuivelexportvereniging te Leeuwarden en de Bond van Kaasproducenten te Gouda genoemd.¹²⁹ De Vereenigingen, die allemaal op dezelfde leest geschoeid werden, hadden als primaire taak om er voor te zorgen dat de Nederlandse consument voldoende goedkoop voedsel van eigen bodem kon kopen, en als secundaire taak om het ministerie van LNH te adviseren over welke hoeveelheden goederen ter export konden worden aangeboden.¹³⁰ De regering zou zelf geen directe invloed meer uitoefenen (zoals dat *voor* de reorganisatie nog wel het geval was), maar zou alleen indirect, via de Rijkscommissies van Toezicht, een oogje in het zeil houden op de uitvoering van alle regels.¹³¹

Tabel 5.3: De landbouw-Vereenigingen, 1915-1916

Datum oprichting	Naam Vereeniging
11 september 1915	Botervereeniging
11 september 1915	Kaasvereniging
13 september 1915	(Varkens-)Vleeschvereniging ¹³²
17 september 1915	Peulvruchtenvereniging
18 september 1915	Vereeniging Groenten-Centrale
20 september 1915	Aardappelenvereniging
27 september 1915	Vereeniging van Aardappelmeelfabrikanten
28 september 1915	Vereeniging van Fabrieken van Melk-

¹²⁷ BAP Rdl/4460: Gneist aan Von Bethmann Hollweg, 12 april 1915; ZDH ZEG/811, 45: Von Kühlmann aan ZEG, 19 oktober 1915 [HAS]. Cf. Treub, *Oorlogstijd*, 66-67; Smidt, *De regulering*, 12; *Rijks Centraal Bureau voor den Uitvoer van Kaas*, 2-3, 24-25.

¹²⁸ Peereboom Voller, *Distributiewetgeving*, 27.

¹²⁹ Statuten d.d. 8 oktober 1915 geciteerd in Blink, *Kaasvereniging*, 9-12.

¹³⁰ De minister stuurde op 4 september 1915 een brief rond waarin hij de werkwijze van de Vereenigingen uitlegde, en zelfs concept-statuten meeleverde. Deze brief is geciteerd in Blink, *Kaasvereniging*, 1-5. In NA 2.06.079/1167 zijn afdrucken van de statuten van de diverse Vereenigingen te vinden. Cf. Peereboom Voller, *Distributiewetgeving*, 26.

¹³¹ Van Meurs, 'Levensmiddelen-politiek', 232-234; Soer, *Aardappelendistributie*, 53-54.

¹³² De Varkensvleeschvereniging werd op 13 september 1915 opgericht. Op 14 september 1916 werd de naam gewijzigd in Vleeschvereniging.

	producten
5 oktober 1915	Eiervereeniging
27 oktober 1915	Zeevischvereniging
17 juli 1916	Vereeniging Zaadcentrale
5 augustus 1916	Pluimveevereeniging
7 september 1916	Rundveevereeniging
9 september 1916	Vereeniging Fruit-Centrale
29 september 1916	Paardenvereniging
3 oktober 1916	Suikervereeniging
11 oktober 1916	Ribbehoovereeniging
20 oktober 1916	Vlasvereniging
14 december 1916	Vereeniging van Stremselfabrikanten

Voor alle hier genoemde Vereenigingen werd snel na de formele oprichting bij ministeriële beschikking een corresponderende Rijkscommissie van Toezicht opgericht. Na de oprichting van de Peulvruchtenvereniging op 17 september 1915 door het Nederlandsch Landbouwcomité en de Vereeniging van Handelaren in Peulvruchten werd bijvoorbeeld op 16 oktober 1915 de Rijkscommissie van Toezicht op de Peulvruchtenvereniging ingesteld. **Bron:** Gruythuysen, *Inventaris archieven crisisinstellingen*, 171-220; Smidt, *De regulering*, 26-27.

Dat lijkt een nogal vreemde manier op het probleem met de Rijks Centraal Bureaus op te lossen, maar Posthuma zag aanvankelijk alleen maar voordelen. Ten eerste waren de Vereenigingen, in tegenstelling tot de Rijks Centraal Bureaus, geen overheidsinstellingen, maar bedropen zij zichzelf door het heffen van lidmaatschapsgeld.¹³³ Dit verlichtte de druk op de overheidsfinanciën, die zwaar onder druk stonden wegens de hoge kosten van de mobilisatie van het leger.¹³⁴ Bovendien geloofde Posthuma, die de landbouwers tot zijn trouwste aanhangers mocht rekenen en zelf afkomstig was uit een agrarisch milieu, heilig in het zelfreinigend vermogen van de in Vereenigingen samenwerkende landbouworganisaties.¹³⁵ Volgens hem zouden de Vereenigingen beter in staat zijn om voor het belang van de Nederlandse consument op te komen dan die paar LNH-ambtenaren die de Rijks Centraal Bureaus voor dit doel had ingezet, omdat zij ten opzichte van laatstgenoemden een ontzettend grote kennisvoorsprong hadden. Verenigingen van belanghebbenden konden met autoriteit en kennis van zaken onderhandelen met

¹³³ BNA FO 382/737, 79644: Maxse aan Grey, 22 april 1916 no. 649, met bijgevoegd R.F. Mercier (Britse vice-consul te Vlaardingen) aan Maxse, 20 april 1916. Het bijgevoegde rapport bevat heel veel informatie over het Nederlandse exportsysteem.

¹³⁴ Bijv. Dagboek Van Aalst, 29 december 1915, 213. Volgens Van Aalst vertelde Treub hem, 'dat hij in den Ministerraad gezegd heeft, dat de mobilisatie nog een maand of drie kan doorgaan, doch dat het dan uit moet zijn, daar hij anders de verantwoordelijkheid voor de financiën niet langer kan aanvaarden'. Al in 1914 had Treub geprobeerd om een deel van die kosten middels een exportbelasting te dekken, maar zijn plannen waren in de Kamer weggestemd. Volksmaars, 'In-, uit- en doorvoer', 91.

¹³⁵ Posthuma was van 1900 tot 1909 secretaris geweest van de Algemeene Nederlandsche Zuivelbond FNZ (later onderdeel van de Kaasvereniging), en daarna van 1909-1914 directeur van de Landbouwonderlinge, de Tuinbouwonderlinge, naast zijn functie als directeur bij de Coöperatieve Vereeniging "Centraal Beheer". J.M.G. van der Poel, 'Posthuma, Folkert Evert (1874-1943)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. [www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/posthuma, bezocht 25 april 2010]

individuele exporteurs over de voor binnenlandse consumptie ter beschikbaar te stellen hoeveelheden, en over de prijs daarvan. Bovendien wisten zij veel beter dan de ambtenaren in Den Haag wat er speelde in de agrarische wereld, en konden ze dus fraudeurs (bijv. boeren die stiekem voorraden melk achterhielden die eigenlijk ten behoeve van de binnenlandse distributie zou moeten komen) makkelijker in de boerenkiel vatten. Tenslotte hoopte Posthuma met de instelling van Rijkscommissies van Toezicht de criticasters van zijn export- en distributiebeleid de mond te snoeren. Posthuma wilde de heren volksvertegenwoordigers letterlijk en figuurlijk met de neus op de feiten drukken, en ze zélf een behoorlijk stuk verantwoordelijkheid in handen geven.¹³⁶

Die verantwoordelijkheid steeg sommige parlementsleden enigszins naar het hoofd: zij gingen zich haast als “onder-ministertjes” van Landbouw gedragen. Waar dat het geval was, ging de betreffende Rijkscommissie van Toezicht zich actief bemoeien met het uitvoeren distributiebeleid, waarbij het voorkwam dat er ruzies uitbraken tussen Vereeniging en Rijkscommissie over het te volgen beleid. Andere Rijkscommissies hielden zich wel aan hun rol als waakhond, en in zulke gevallen was het alleen de Vereeniging die het beleid bepaalde. In beide gevallen bleven persoonlijke belangen echter een grote rol spelen in de exportpolitiek: de belanghebbenden binnen de Vereenigingen waren uiteraard geneigd om hun eigen bedrijf zoveel mogelijk te doen profiteren, en aangezien de consumenten nog altijd geen stem hadden in de regeling (en de minister, die voor hen moest opkomen, zich zoveel mogelijk uit de distributieproblematiek had teruggetrokken) werden hun belangen nog wel eens veronachtzaamd. De winstzucht van vooral de exporteurs van landbouwproducten, prominent in de Vereenigingen vertegenwoordigd, kon vaak maar onvoldoende worden afgeremd door de Rijkscommissies van Toezicht. Soms werden ze er zelfs toe aangemoedigd, omdat ook de leden van de toezichtcommissie belangen in het boerenbedrijf hadden.¹³⁷

Zowel Treub als Van Aalst waren – terecht – zeer kritisch over de door Posthuma geïntroduceerde hervormingen in het uitvoersysteem. Zij meenden dat de minister van LNH de belangen van de consument had opgeofferd aan de boerenstand, die hij een doorslaggevende stem had gegeven in het bepalen van het export- en distributiebeleid.¹³⁸ Wat beide heren echter niet onmiddellijk opmerkten, is dat de oprichting van de Vereenigingen de consistentie van het Nederlandse uitvoerbeleid bepaald niet ten goede kwam, zoals te zien is in schema 5.2. De Rijkscommissies van Toezicht hadden van Posthuma de bevoegdheid gekregen zelfstandig positief of negatief te beslissen over het verlenen van uitvoervergunningen, eventueel in overleg met “hun” Vereeniging. Zij hoefden niet, al dan niet via de Commissie voor de Voeding van Mensch en Dier, te overleggen met de

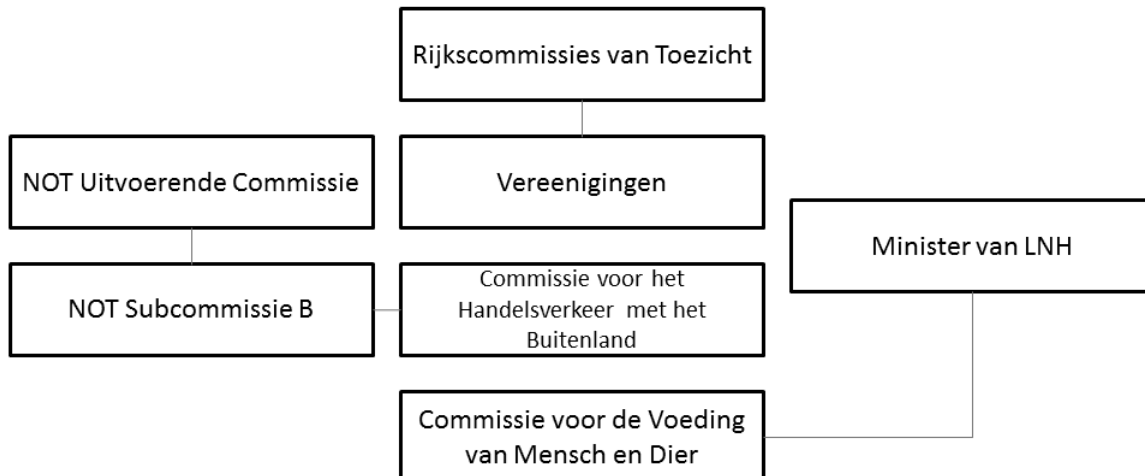
¹³⁶ Treub, *Oorlogstijd*, 68-70.

¹³⁷ Van der Mandere, *Export-Centrale*, 7-8; Van Dorp, 'Handel en Nijverheid', 5. Ook de daadwerkelijke distributie werd in het nieuwe systeem niet verbeterd. Omdat de verdeling van voor binnenlands verbruik bedoelde goederen toegewezen bleef aan gemeenten (opnieuw een kostenbesparende maatregel van de centrale overheid) ontstonden lokale verschillen in voorraad en prijs. Broekema, 'Landbouw', 290-291; Kraaijestein, 'Lokale noden', 70-71; Pekelharing, 'Utrecht', 24-26.

¹³⁸ Dagboek Van Aalst, 22 juni 1917, 471-472; Treub, *Oorlogstijd*, 61, 65-73. Cf. Treub, *Herinneringen*, 353-354. Treub stak overigens ook de hand in eigen boezem: hij zelf had immers de grondslagen van het uitvoersysteem gelegd en daarin belanghebbenden al een grote en zelfstandige rol toebedacht.

Commissie voor het Handelsverkeer met het Buitenland. De CMVD bleef weliswaar actief als adviesorgaan voor het verlenen van uitvoervergunningen van landbouwgoederen waarvoor geen Vereeniging was opgezet, maar dat werden er na september 1915 minder en minder (zie tabel 5.3). De functie van de CHB als centraal overlegorgaan voor de uitvoer werd daarmee sterk aangetast.

Schema 5.2: Posthuma's hervorming, september 1915



5.8 – Duitse importcentralisatie

Juist omdat de nieuwe Vereenigingen nog minder in staat waren weerstand te bieden tegen de magnetische aantrekkingskracht van de Duitse markt en haar hoge prijzen, kregen Duitse initiatieven om het aankoopbeleid verder te harmoniseren steun van onder andere Van Aalst én de Nederlandse regering.¹³⁹ Als er namelijk meer eenheid en minder onderlinge concurrentie zou komen in de aankopen gedaan door de vertegenwoordigers van de Centrale overheden, legerorganisaties en bedrijven, zouden de prijzen van exportgoederen vanzelf dalen, en daarmee voor de Vereenigingen en Rijkscommissies van Toezicht de prikkel verdwijnen om de exporthandel boven de binnenlandse markt te stellen. Von Hartogensis had al met de nodige regelmaat bij zijn superieuren aangedrongen op importcentralisatie en bij de oprichting van de CHB in april 1915 zelf al een belangrijke stap in die richting gezet. Hij had namelijk bedongen dat Nederlandse goederen die in verband met de uitruil van exportlicenties als compensatie aan Duitsland geleverd moesten worden, niet op de vrije Duitse markt, maar aan de Zentral Einkaufs Gesellschaft (ZEG) geleverd moesten worden.¹⁴⁰ De Nederlandse regering wilde hier aanvankelijk niet mee akkoord gaan: de ZEG was namelijk nauw gelieerd aan de Duitse regering, en Loudon was bang dat al te nauwe

¹³⁹ ZDH ZEG/811, 45: Von Kühlmann aan ZEG, 19 oktober 1915 [HAS]; Dagboek Van Aalst, 18 maart 1915, 116; 5 november 1915, 190; 22 juni 1917, 471-472. Cf. Skalweit, *Kriegsernährungswirtschaft*, 20-21.

¹⁴⁰ ZDH ZEG/816, 45-46: ZEG aan Von Hartogensis, 7 april 1915; idem, Bl. 53-54: Hartogensis aan de *Unterstaatssekretär* van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, H. Zimmermann, 11 augustus 1915 [HAS].

samenwerking tussen de quasi-ambtelijke CNH en de ZEG door de Entente als niet-neutraal zou worden beschouwd.¹⁴¹

Von Hartogensis' opvolger Gneist onderhandelde daarom met Subcommissie B-leden Kröller en Westerman over een oplossing, die uiteindelijk werd gevonden in de oprichting van een zelfstandige N.V., de 'Algemeene Import en Export' (ALGIMEX), die op 21 november alle ZEG-zaken in Nederland overnam. ALGIMEX was in alle opzichten een Nederlands bedrijf, gevestigd aan de Haagse Korte Vijverberg 5 en geleid door een Nederlands driemanschap. De N.V. werd zelfs met Koninklijke beschikking opgericht, al werd voor het grote publiek (en vermoedelijk ook voor Hare Majesteit) verzwegen dat het merendeel van zowel het kapitaal als de belangrijkste medewerkers en adviseurs van de ALGIMEX Duits waren.¹⁴² Toen in maart 1916 de belangrijkste Nederlandse ALGIMEX-directeur annex stroman ziek werd, stelde ZEG-directeur Paul Rehbein, toevallig net op bezoek in Den Haag, voor om het bedrijf ook maar van een Duitse leiding te voorzien. Op aanraden van Kröller werd toen gekozen voor een Nederlands-Duits tweemanschap dat samen alle ALGIMEX-aandelen zou overnemen. De praktische leiding over het bedrijf kwam echter in handen van de nieuwe Duitse directeur, ZEG-medewerker E.A. Jencquel. Later werden, op advies van Kröller, de 'tatkräftiger Förderer der deutschen Interessen' (aldus Rehbein), alle Nederlandse aandelen ALGIMEX door de ZEG gekocht, waardoor het bedrijf nu ook in naam geheel in Duitse handen kwam. Voor deze constructie werd de toezegging van Posthuma gezocht en gekregen.¹⁴³

ALGIMEX onderhandelde met Nederlandse handelaren over prijzen en leveringsvoorwaarden van compensatie-goederen, voor zover deze niet in bilaterale onderhandelingen waren vastgesteld. Maar andere Duitse spelers op de Nederlandse markt lieten zich niet zo maar uitschakelen. Allerlei lokale overheden en bedrijven in het westen van Duitsland hadden bijvoorbeeld directe lijnen met Nederlandse leveranciers aan de overkant van de grens, en zij waren bang er bij een centralisatie alleen maar op achteruit te gaan.¹⁴⁴ Ook de Duitse agrarische sector verzette zich tegen centralisatie, omdat ze bang was dat lagere prijzen voor Nederlandse landbouwproducten haar concurrentiepositie zou ondergraven.¹⁴⁵ Tenslotte waren er al, ruim voordat de Algimex was opgericht, aparte inkooporganisaties voor alle neutrale landen gecreëerd (voor graan bijvoorbeeld de Reichsgetreidestelle en voor oliën en vetten de Kriegsausschuss für Fette und Öle) en hadden zowel individuele legers als het Pruisische oorlogsministerie hun eigen inkooporganisatie, en hadden diverse Duitse boerenbonden een inkoopcorporatie voor buitenlandse landbouwproducten, de Bezugsvereinigung der Landwirte, opgericht. Al die organisaties wilden zich niet zomaar door de ZEG de Hollandse kaas van het Kriegsbrot laten

¹⁴¹ ZDH ZEG/816: Von Hartogensis aan ZEG, 3 juli 1915 [HAS].

¹⁴² ZDH ZEG/756: Kopie van de notarisakte, 20 december 1915. De Koninklijke bewilliging werd op 30 november 1915 verleend (ZDH, ZEG, 758, 385: Westerman aan Algimex, 3 april 1916 [HAS]).

¹⁴³ Citaat uit ZDH ZEG/758, 391: Rehbein aan ZEG, 20 maart 1916. De toestemming van Posthuma blijkt uit ZDH ZEG/812, 220: Von Kühlmann aan het AA, 23 maart 1916. Bewijs van de transfer van de aandelen zijn te vinden in ZDH ZEG/758, 369: 'Aktennotiz. N.V. Algemeene Import en Export Haag', 18 mei 1916 [HAS].

¹⁴⁴ Staatsarchiv Münster [SM], Oberpräsidium Nr. 3938, 509-512: ongetiteld en ongedateerd manuscript over de ZEG [circa 1917] [HAS].

¹⁴⁵ Aldus Von Hartogensis in een gesprek met Van Aalst (Dagboek Van Aalst, 15 november 1915, 194-195).

eten. De ZEG vroeg daarom steun van de Duitse regering, die in de tweede helft van 1915 het nut van centralisatie begon in te zien. Dat kwam vooral omdat het Duitse binnenlandse prijspeil als gevolg van toenemende schaarste sterk was gestegen en, parallel daaraan, de Nederlands-Duitse handels- en betalingsbalans zich nog altijd in het voordeel van de eerste bleef ontwikkelen.¹⁴⁶ Eind 1915 kreeg de ALGIMEX bijvoorbeeld het alleenrecht op boterhandel tussen Nederland en Duitsland: alle boter die niet door de ALGIMEX gekocht was, mocht van de Duitse douaniers simpelweg de grens niet over.

De centralisatie had al snel effect: zonder onderlinge concurrentie en tussenhandel daalde de prijs van boter van Fl. 3,- per kilo in oktober 1915 tot Fl. 2,20 in december van dat jaar.¹⁴⁷ Wellicht nog belangrijker was dat de koersval van de mark ten opzichte van de gulden vanaf december 1915 sterk verminderde¹⁴⁸, al stond de bilaterale handelsbalans nog altijd stevig in het voordeel van de Nederlanders.¹⁴⁹ De Nederlandse boeren leken ook langzaam maar zeker te wennen aan de ALGIMEX: de prijzen bleven namelijk hoog genoeg om er voor te zorgen dat opkopers uit neutrale en Entente-landen geen kans had. Bovendien gaf de ALGIMEX aan landbouwexporteurs forse bonussen als ze hun goederen via de nieuwe officiële instanties uitvoerde.¹⁵⁰

5.9 – Conclusie

De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij speelde in de Nederlandse exportpolitiek, zoals die vanaf de tweede helft van 1914 langzaam maar zeker vorm kreeg, een grote rol. Deze exportpolitiek had aanvankelijk een dubbele functie: het steunen van de economisch zeer belangrijke agrarische sector en het beschermen van de Nederlandse consument tegen prijsverhogingen en tekorten. In 1915 kwamen daar nog twee taken bij: het uitruilen van schaarse Nederlandse goederen tegen exportlicenties voor grondstoffen, halffabricaten en eindproducten ten bate van de Nederlandse industrie, en voorkomen dat goederen waarop een NOT-overeenkomst van toepassing was naar Duitsland of één van haar bondgenoten werden uitgevoerd. Al deze taken werden door de overheid zoveel mogelijk uitbesteed aan semi-particuliere organisaties, waaronder ook de Trustmaatschappij. Treub, en later

¹⁴⁶ Baer, *The Anglo-German antagonism*, 138-141; Skalweit, *Kriegsernährungswirtschaft*, 22-23.

¹⁴⁷ Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 160-161; Frey, 'Deutsch-niederländische Wirtschaftsbeziehungen', 103; Broekema, 'Landbouw', 287-288; Van Manen, *NOT II*, 168.

¹⁴⁸ Vissering & Westerman Holsteijn, 'The Effect', 84-86; Schoepp, *Wisselkoersen*, 94-106.

¹⁴⁹ NA 2.05.23/711, 46162: Linthorst Homan aan Loudon, 6 oktober 1916 no. 11990. Linthorst Homan becijferde dat van januari-juni 1916 voor 277.260.518,56 gulden aan Nederlandse "onvrije goederen" (waarvoor een exportvergunning nodig was, hetgeen voor bijna alle belangrijke exportproducten gold) naar Duitsland was uitgevoerd, terwijl er in diezelfde periode voor 319.447.562 Reichsmark uit Duitsland werd geïmporteerd. Rekenen we het bedrag in mark om naar gulden (met als wisselkoers het gemiddelde van de periode januari-juni 1916 (bron: Vissering & Westerman Holsteijn, 'The Effect', 84-86): 100 RM is 43,24 gulden) dan komen we uit op een bedrag van 138.129.125,81 gulden. Aangenomen dat deze waarden een aardige afspiegeling zijn van de totale handelsbalans én aangenomen dat de door Linthorst Homan genoemde bedragen in mark inderdaad via bovenstaande methode kunnen worden omgerekend naar gulden, dan voerde Nederland voor (iets) meer dan het dubbele naar Duitsland uit dan omgekeerd.

¹⁵⁰ Broekema, 'Landbouw', 287-288.

Posthuma, hadden daarvoor politieke, ideologische en praktische motieven. Allereerst paste een al te actief regeringsoptreden in de uitvoer naar oorlogvoerende landen niet in de neutraliteitspolitiek. Bovendien viel vanuit het klassiek liberaal-economische gedachtengoed goed te verklaren dat de regering niets zou doen wat het bedrijfsleven ook, en waarschijnlijk beter, kon. Tenslotte was het ambtenarenapparaat te klein en te onervaren om zelf een al te grote rol te kunnen spelen.

Om de samenwerking tussen de verschillende bij de export betrokken Crisisinstellingen (zoals de NOT, de Nijverheidscommissie en de Commissie voor de Voeding van Mensch en Dier) en regeringsdepartementen vorm te geven, werd de Commissie voor het Handelsverkeer met het Buitenland opgezet, die in zekere zin functioneerde als het commandocentrum van de publiek/private organisatie van de handelspolitiek. Alle lijnen kwamen daarin samen en besluiten werden in overleg genomen. De NOT was in deze CHB vertegenwoordigd via haar Subcommissie B. De Duitse regeringsvertegenwoordigers in Den Haag leken aanvankelijk helemaal geen moeite te hebben met de centrale rol die de NOT was toebedacht in de organisatie van de Nederlandse uitvoer. Dat lag vooral aan de pragmatische houding van Von Hartogensis.¹⁵¹ Hoewel de NOT, vooral vanwege de connectie met Oppenheimer, zich bepaald niet in de gunst van de Duitse pers mocht verheugen, vond Von Hartogensis dat dat Duitsland maar beter met de NOT kon gaan samenwerken. Want dankzij de Trustmaatschappij ontstond er in Nederland zelf geen gebrek, waardoor de grote uitvoer van landbouwgoederen naar Duitsland mogelijk bleef. Dit betekende overigens niet dat Von Hartogensis en de Duitse Legatie hun ogen sloten voor de nadelen die aan de NOT verbonden waren: hun agenten buiten elke mogelijkheid uit om van overzee ingevoerde NOT-goederen tóch over de Oostgrens te krijgen.¹⁵²

De kritische houding van de Duitse pers, gecombineerd met de gelekte Londense toespraak van Van Vollenhoven, zorgden echter voor een koerswijziging in Berlijn. Het Duitse publiek raakte er steeds meer van doordrongen dat de NOT geen neutraal maar een pro-Brits bedrijf was dat, schijnbaar geheel uit eigen initiatief, maatregelen nam om de Duitse handel zo veel mogelijk dwars te zitten. Dat beperkte de bewegingsvrijheid van de Duitse regering. Bovendien bleek uit het KB van 7 augustus 1915 dat de Nederlandse regering, schijnbaar op bevel van Londen, ver wilde gaan om de Trustmaatschappij te steunen bij het maken van beleid dat duidelijk tegen Duitsland gericht was. Het feit dat alle vooroorlogse voorraden margarine-grondstoffen plotseling niet meer beschikbaar waren voor uitvoer omdat de NOT af wilde van “vrije” overzeese grondstoffen, was daarvan voor de nieuwe gezant Von Kühlmann één van de meest pijnlijke voorbeelden.¹⁵³

¹⁵¹ Marc Frey verklaart de soepele Duitse houding ten opzichte van de Trustmaatschappij in het eerste halfjaar uit een combinatie van twee persoonlijke factoren: de economische desinteresse van gezant Von Müller en het grote vertrouwen van Von Hartogensis, die zich door de NOT-ers een loer liet draaien. Pas toen beiden vervangen waren door respectievelijk Von Kühlmann en Gneist vielen Berlijn de schellen van de ogen en bleek uit hun berichtgeving overduidelijk dat de NOT de Duitse zaak in geen enkel opzicht goed kon doen (Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 149-150.). Zoals uit dit hoofdstuk bleek, ben ik het met deze interpretatie niet eens. Von Hartogensis' houding moet mijns inziens verklaard worden vanuit pragmatisme, hetgeen bewezen wordt door de uitgebreide rapportages die hij, al vanaf oktober 1914, naar Berlijn stuurde.

¹⁵² NA 2.05.23/701, 20556: Treub aan Loudon, 3 november 1915 afd. II no. 6E, met aantekening van Loudon, n.d.: 'Er zijn weinig groote knoeizaken waar het Duitse consulaat [te Rotterdam] niet de hand in heeft.'

¹⁵³ NA 2.21.205.37/10: Von Kühlmann aan Loudon, 27 oktober 1915, 'personelle et confidentielle'.

Hoewel Berlijn de NOT zelf voorlopig met rust liet (de pragmatische lijn van Von Hartogensis werd dus in zekere zin doorgezet), werd wel druk gezet op Loudon om de kwalijke invloed van de NOT op de regering zoveel mogelijk in te dammen.¹⁵⁴ Inzake het KB van 7 augustus 1915 kreeg de Duitse regering steun van Loudon. Zoals ook uit dit hoofdstuk weer bleek, droeg Loudon de NOT zeker een warm hart toe en hielp hij hen waar hij kon, maar altijd heimelijk en op persoonlijke titel, zonder de regering officieel in de zaak te betrekken.¹⁵⁵ Daarom ging het KB hem, en veel van zijn topambtenaren, veel en veel te ver.¹⁵⁶ Na het KB-incident zou Loudon beter op zijn tellen gaan passen en zich ten opzichte van de NOT nog terughoudender opstellen. Daarmee had de Duitse regering inzake het KB dubbel succes.

Bovendien slaagde de Duitse Legatie in Nederland er in om die andere ministeriële steun en toeverlaat van de NOT, minister Treub, het veld te doen ruimen. Von Kühlmann, die heel goed doorhad dat Treub weinig tot geen vriendschappelijke gevoelens koesterde voor de Centralen, had in het diepste geheim gegevens gelekt over de ministers bepaald niet puriteinse levenswandel: Treub was na zijn eigen scheiding een verhouding begonnen met een vrouw die nog met een ander getrouwd was. Deze dubbele schending van de christelijke huwelijksmoraal – een politieke doodzonde in het Nederland van de vroege twintigste eeuw – zorgde voor een forse botsing met het parlement, die Treub in februari 1916 dwong zijn ontslag in te dienen. Van Aalst organiseerde nog een groot protest tegen zijn ontslag in de hoop het parlement op andere gedachten te krijgen, maar dat had geen zin: Treubs buitenechtelijke avontuur woog kennelijk zwaarder dan zijn aantoonbare kwaliteiten.¹⁵⁷ Met Treub verloor de NOT een belangrijke steunpilaar binnen de ministersploeg van Cort van der Linden. Dat was van des te meer belang, omdat de minister-president zijn ministers op handelspolitiek terrein hun eigen gang liet gaan. Treub floreerde in zo'n omgeving, maar het kwam de consistentie van het kabinetsbeleid jegens de NOT bepaald niet ten goede. Zelfs Treub en Loudon, die het toch ook persoonlijk goed met elkaar konden vinden, overlegden niet met elkaar over belangrijke zaken als het *Agreement* (zie

¹⁵⁴ Zie bijvoorbeeld NA 2.05.23/839, 61036: Kühlmann aan Loudon, 13 december 1915, no. 8482.

¹⁵⁵ Zo had hij bijvoorbeeld de Nederlandse consuls in Duitsland opdracht gegeven om goed te letten op Duitse en Oostenrijkse krantenberichten waarin de NOT als Entente-voorpost werd afgeschilderd, en hen waar nodig geruststellende replieken te laten schrijven, overigens zonder veel resultaat. NA 2.05.23/839, 26332: Gevers aan Loudon, 24 juni 1915, no. 6452/2076; idem, 26332/7394: Loudon aan Gevers, 2 juli 1915; idem, 39304/6686: Loudon aan Gevers, 4 september 1915.

¹⁵⁶ Snouck Hurgronje is eerder dit hoofdstuk al geciteerd. In een nota aan zijn minister sprak De Waal ook zijn afkeur uit voor de vermenging van regering en NOT, zichtbaar in bijvoorbeeld de intieme verhouding tussen CHB en Subcommissie B, in de stiekeme hulp van Waterstaat en Financiën aan de NOT en vooral in de dubbelrol van Meyers. 'De toestand wordt steeds ongewenschter', aldus De Waal. NA 2.05.23/839, 39304: B.H. de Waal aan Loudon, n.d. [begin september 1915], 'spoed'.

¹⁵⁷ Kühlmann, *Erinnerungen*, 415; Colenbrander, *Studiën en Aanteekeningen*, 192-193. Van Aalst noteerde in zijn dagboek dat volgens Treub de Duitse Legatie een spion, een zekere Goudsmit, had ingehuurd om Treub te schaduwen. Op deze manier was Goudsmit achter de relatie tussen Treub en ene mevr. De Boer gekomen. Dagboek Van Aalst, 28 september 1915, 179; 28 januari 1916, 218-222; 29 januari 1916, 222; 1 februari 1916, 223-224. Zie voor de verhouding tussen Cort van der Linden, koningin Wilhelmina en Treub gedurende deze crisis Moeyes, *Buiten schot*, 213-215; Den Hertog, *Cort van der Linden*, 548-551; Fasseur, *Wilhelmina*, 514-515.

het vorige hoofdstuk) of over het KB van 7 augustus 1915.¹⁵⁸ Die zelfstandigheid bood ook mogelijkheden aan boerenminister Posthuma. Nu Treub weg was en Loudon zich meer op de vlakke hield, zou Posthuma het NOT-beleidsterrein naar zich toe trekken en dat zou zeer grote gevolgen hebben voor de verhouding tussen de Nederlandse regering en de Trustmaatschappij.

Ook de verhoudingen binnen de Trustmaatschappij ondergingen grote veranderingen als gevolg van haar bemoeienis met de uitvoerpolitiek: zij resulteerden zelfs in een heuse boedelscheiding. In hoofdstuk 3 was al vermeld dat er in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog Kröller en Van Aalst bepaald niet elkaars beste vrienden waren. In hoofdstuk 4 was daar echter weinig van te merken: Kröller en Van Aalst verdedigden samen het *Agreement* van juli 1915, en daarmee leek het alsof de beide kemphanen gedurende de oorlog de strijdbijl hadden begraven. Dat was echter maar schijn. Kröller en Van Aalst bleven elkaar buiten de NOT op financieel-economisch gebied danig dwarszitten. Zo probeerden beiden een groot aandelenpakket van de HAL te bemachtigen, dat door de Duits-Amerikaanse eigenaars eind 1914 te koop was aangeboden.¹⁵⁹ Kröller handelde namens een groep Rotterdamse investeerders die de HAL weer geheel in eigen handen wilde hebben, terwijl Van Aalst namens een Amsterdams consortium een nieuwe poging wilde wagen de HAL-boedel op te kopen en de vaart op de VS te verleggen naar de hoofdstad. De strijd eindigde onbeslist, maar verdiepte de kloof tussen “Rotterdam” en “Amsterdam” in het algemeen, en Van Aalst en Kröller in het bijzonder.¹⁶⁰

Toen Kröller en zijn secondant Westerman, twee van de meest op Duitsland gerichte leden van de Raad van Bestuur, uitverkozen werden om namens de NOT in de Subcommissie B zitting te nemen, moeten Van Aalst c.s. dan ook gemengde gevoelens hebben gehad. Al snel bleek het wantrouwen terecht, want Kröller was niet van plan zijn oren naar de UC te laten hangen. Tot grote ergernis van de Uitvoerende Commissie reisde hij namens “zijn” subcommissie regelmatig naar Berlijn, Wenen en bezet Brussel voor onderhandelingen, zonder haar daarvan op de hoogte te stellen.¹⁶¹ Bovendien had hij, in tegenstelling tot de UC, wél toegang tot Von Kühlmann.¹⁶² Van Aalst verdroeg deze aanval op zijn autoriteit bar slecht, en verdacht Kröller en Westerman er van hun positie binnen de Subcommissie B te misbruiken om de zaakjes van hun eigen bedrijven in de Centrale landen te bevoordelen.¹⁶³ Toen vanaf de zomer van 1915 de Duitse regering de banden met de Trustmaatschappij verbrak, profileerde de Subcommissie zich nog sterker als een volstrekt onafhankelijke

¹⁵⁸ Esveld, *Treub*, 34. Loudon schreef bijvoorbeeld het zeer lovende voorwoord van Treubs autobiografie. Treub, *Herinneringen*, vii-viii.

¹⁵⁹ NA 2.21.261/61: G.M. Boissevain aan Van Aalst, 24 november 1914.

¹⁶⁰ Bij een NOT-bestuursvergadering op 14 mei 1915 kwam het bijvoorbeeld tot een, uiteraard niet genotuleerde, uitbarsting, waarvan Van Aalst het volgende in zijn dagboek noteert: ‘De Hr. Westerman merkt op, dat [...] het koopen van de [...] aandeelen Holl.Amerika Lijn, door deze als een vijandelijke daad zou worden beschouwd.[...] Daarop viel Kröller eens uit en zeide, dat geheel Amerika aan Rotterdam toebehoort en Indië aan Amsterdam. [...]’ Dagboek Van Aalst, 14 mei 1915, 138.

¹⁶¹ Dagboek Van Aalst, 29 mei 1915, 147-148; 2 juni 1915, 150; 9 juni 1915, 151.

¹⁶² De twee gingen zelfs zo vriendschappelijk met elkaar om, dat Kröller de Duitse gezant regelmatig op zijn landerijen op de Veluwe verwelkomde om samen te gaan jagen. Bußmann, ‘Richard von Kühlmann’, 151-152, 167.

¹⁶³ Dagboek Van Aalst, 18 mei 1915, 140-141.

entiteit. En toen Joost van Vollenhoven zich wegens grote drukte uit de Subcommissie moest terugtrekken, verdween de band tussen haar en de UC bijna helemaal.¹⁶⁴ Zo ontstonden er eigenlijk twee NOT's: de UC, gedomineerd door Van Aalst en Van Vollenhoven aan de ene, en de Subcommissie B, onder leiding van het duo Kröller-Westerman, aan de andere kant.

Ook elders in de organisatie van de Nederlandse handelspolitiek waren scheuren ontstaan, die die alles te maken met de vervanging van de Rijks Centraal Bureaus door de Vereenigingen. Deze hervorming die door Posthuma was doorgevoerd, had op institutioneel niveau het gevolg dat de CHB, bedoeld commandocentrum en centraal overlegorgaan, haar centrale positie enigszins moest prijsgeven. De Vereenigingen en hun Rijkscommissies van Toezicht waren in veel gevallen geneigd zo veel mogelijk naar Duitsland uit te voeren, zonder daarvoor verantwoordelijkheid af te leggen aan een centraal orgaan als de CHB of zelfs maar aan de (in theorie) verantwoordelijke minister. De (gedeeltelijke) desintegratie van de CHB vond plaats op hetzelfde moment dat aan de Duitse kant een verregaande centralisatie plaatsvond, waarvan de ZEG en haar Nederlandse tak ALGIMEX de belangrijkste resultaten waren.

Deze institutionele scheefgroei, gecombineerd met het conflict tussen Van Aalst en Kröller, de onafhankelijke rol van Posthuma zouden allemaal allemaal een grote rol spelen in de volgende escalatie van de economische oorlog die Nederland voor zijn kiezen zou krijgen. Deze crisis zou resulteren in een groot, maar voor de buitenwacht grotendeels onzichtbaar gebleven, conflict tussen regering en NOT, en zou Nederland tot op de rand van een (economische) oorlog met de Entente brengen.

¹⁶⁴ NA 2.06.001/4225: CHB 2 september 1915, 1.